

ԱՆՏԱՌԱՋԻ ՎԱՐԴ. ԳԱԼԵՆՏԵՐԵԱՆ

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

ԵՒ

ԸՆՈՐՀԱԼԻ

Պատմա-ֆենոլոգիան տեսութիւն

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՆԵՐՍԻՍ-ՍՐԱՊԵԱՆ

1910

281

Գ-17

04 NOV 2009

281

9-17

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԿԱՐԴ ԳԱԼԵՏԵՐԵԱՆ

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑ
ԵՒ

ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Պատկերասրահի տեսքով

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՆԵՐՍՈ ԵՒ ՍՐԱԹԵԱՆ

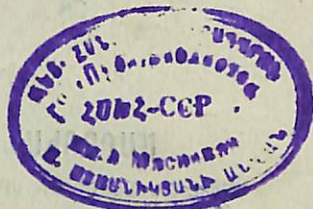
1909

11 FEB 2014

6970

Հրեւ Քաւարտե
Գր. Վրոժ. Գր. Յայրապետ
յարգար
20 Կր 1940
Եւրոպա

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑ
ԵՒ
ՇՆՈՐՀԱԼԻ

6150
41

Դուզնաֆեայ ևուեր

ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՀՈԳԵՒՈՐ ԾՆՈՂԻՍ

Ամենապատիւ

Տ.Տ.ԵՂԻՇԷ Ս. ՊԱՏՐ. ՀՕՐ ԴՈՒՐԵԱՆ

Որդիական

Ամենախորին երախտագիտութեամբ

Ամենապատիւ

Սրբազան Հայր,

Տարիներ առաջ, ինչպէս զիտէք, մեր վարդապետական ձեռնադրութեան առթիւ՝ իբր աւարտական *thèse*՝ ինծի ինկած բաժինն ալ եւս պատրաստեալ էի ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀՍՐՑ եւ ԾՆՈՐ ՀՍԼԻ անունիկի տակ։ Մեծագոյն փափաքս եր ա՛յդ ուղղութեամբ յառաջ տարած ըլլալ գործը, նիւթ ընկելով նաեւ Հանքոնացիի եւ յայտորդ ժամանակներու մեջ վայրապար յուզուած անսկօրիմալ խնդիրները։ Դժբաղդաբար, սակայն, այն ասեկի տրամադրուած ժամանակամիջոցը անբաւական մնալով իմ այդ ծրագրիս, ուրիշ առթի վերապահեալ էի անոր իրագործումը եւ գոհացեալ՝ ներկայ մատով միայն, որ ինկն իր մեջ առանձին անբողոքութիւն մըն է արդեւ։

Հին օրերու բռնապետիկ խառնաժողովներն ու պաշտօնիս հանգանակները եթէ դիւրութիւն ու պատեհութիւն չընծայեցին բուն նպատակիս դիմելու, յառաջիկայի համար դեռ յուսարու իրաւունք ունենալ կ'կարծեն: Միայն թէ, ասիկա կերպով մը կախում պիտի ունենայ ներկայ աշխատութեան գտնելիք ընդունելութեան: Ես, շաւաղոյն գործ մը արտադրած եւ բոլորովին նոր բաներ մը քսած ըզբարդ յաւակնութիւնը չունիմ բնաւ: Համեմատեալ աշխատած գործ մըն է այս միայն որ կ'յուսամ թէ մեր ազգային անցեալ կեանքի պատմական ամենակարեւոր դիպելուն ու դրուագներուն հետաքրքիր ու գրասէր անձերու ընթերցումի նիւթ կարենայ դառնալ:

Եւ որովհետեւ, առաջին օրէն, ամենեւեւ անելի Դոմ անշնչած էք ինծի, Սրբազան Հայր, ձեր մասնաւորեան ու Իրաւունքի գաղափարը, զանոնք զգարու համար աշխատանքի զգայուն Ձեր արեւն երակ մը նետելով իմիկի'ս ալ մեջ,

Որովհետեւ Դոմ առաջնորդած էք զիս ձեր մասնաւորեան ու Իրաւունքի դասերու ամենաբարձրական ճանաչում, Ձեր շնորհալի մտքի ճանաչողութեան շողեր արձակելով իմիկի'ս ալ մեջ,

Որովհետեւ զանոնք արտաշնչեցիք եւ բերանալիք փարոքերու հոգին Դոմ կազմած էք իմ մեջ, Ձեր բոցալիւս շրթներէն կայծ մը նետելով իմ ալ շրթներուս տատանոց,

Եւ վերջապէս, որովհետեւ զգացումի ու գաղափարի այդ լայն լայն պատկերները ի գիր արձանագրեցիք համար Ձեր անխոնջ մասնաւորեան ամենազարգացած դիմելու դիմելուն,

Սա անդիմանիկ հրատարակութիւնս, որքան ալ աննշան պատճառ կ'համարիմ, Սրբազան Հայր, Ձեզի եւ Ձեր յաւեհ սիրեցեալ անունին նուիրել իբր գարնան մը առաջին բացումը միակ ծաղիկը, որ ամառուան անբողբոսական փունջէն նուազ հաճելի չըլլար կ'յուսամ:

10 Հոկտ. 1903

ԵՒԴՈՎԻՍ.

Ամենախոնարհ որդի Ձեր

ԱՐՏԱԻԱԶԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

ԵՒ
ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Ա.

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԶԿՏՈՒՄՆԵՐՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Ընդհանուր Եկեղեցին նախկին դարեւոյն . —
Քաղկեդոնական յուզումներ. — Յունական նենգաւը-
տութիւններն ու Հայոց բռնած դիրքը . — Լատինական
եւ յունական յաւատարմութիւններն ու անոնց հետեւանքը՝
Հայոց կրօնական եւ քաղաքական վիճակին վրայ:

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ամենագեղեցիկ բարոյականն ու
բարձրագոյն սկզբունքները շատ լաւ հասկցուած
էին նախկին դարերու մ: Ամէն ազգ իր Եկեղեցին
ունէր և ամէն Եկեղեցի անկախ ու անբռնաբարելի
էր իր իրաւունքներուն մէջ: Իրաւունքներ՝ որոնց-
մէ ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու կրօնը ոչինչ կ'սու-

մէր . վստօղի կրօնքին մէջ խտիր չկար , միակ Աստուած մը կ'պաշտուէր ամենուրեք , միակ դաւանանք մը կար ամենուն համար առհասարակ : Բայց երբ սերունդներ իրարու յաջորդեցին , երբ քաղաքակրթութիւնը նոր քայլեր սկսաւ առնել դէպի սուա՞յ ? այն ստեն մարդոց մէջ զօրացաւ անճանաչութիւնը , որ կատարեալ ետապաշտութեան արուելով , բարոյական անկում յառաջ բերաւ :

Զօրաւոր ազգերն էին լեղհահայապէս որ կարծես իրաւունք կ'սեպէին իրենց համար իշխանութիւն իւրո՞ք դնել տկարներուն վրայ : Եւ Քրիստոնեայ աշխարհին համար միայն Յունական ու Հրեո՞վմէական կոչսրութիւններն էին ատենք , տեսակ մը պատուհասներ՝ որոնք մեր Ազգային Եկեղեցիին անկախ գոյութեան բաւն նախանձորդները եղան միշտ և անմեռ որդի պէս մեր երակներուն մէջը սողացին , մեր արիւնովը պարարտանալու և մեր անկումովը կանգնելու համար :

Ե . դարէն առաջ ո՛չ մի քրիստոնեայ պետութիւն կրօնական ճնշում չէր բանեցուցած մեր ազգին վրայ : Բայց , մինչդեռ մոզակրօնութեան դէմ մղուած պատերազմին ահեղի աւերումներուն ու կոտորածներուն դառն յիշատակը տարիներ վերջ տակաւին սասակօրէն կը խոցոտէր Հայուն սիրտը , նոր և աւելի վտանգաւոր տաղնապ մըն ալ Յու-

նախն աշխարհէն կը հասնէր , խաղառ խռովելու համար կարծես քրիստոնէական խաղաղութիւնը՝ որ միայն պիտի կրնար պահ մը չունչ ու անփոփանք տալ մեր երկրի խոնջ դաւակներուն : Այդ տագնապը Քաղկեդոնականութեան խնդիրն էր , որ ամբողջ քառասուն տարիներ (451—491) մեծ չփոթութիւն ձգած էր Յոյն և Լատին եկեղեցիներու մէջ : Սակայն այդքան ապօրինի և զուտ քաղաքական նշկատումներ ստեղծող ժողովի մը վճիռները բնականաւորաբար պիտի չընդունէր Հայոց Եկեղեցին , որ իր ճշմարիտ հաւատքի նուիրական դատին համար գիտէր ի հարկին հազարաւոր նահատակներու արիւնն ընծայել : Ուստի , երբ Բաբղէն Կաթողիկոս Վաղարշապատու ժողովով մերժեց Քաղկեդոնականը , Առաքելոց քարոզածներէն և երեք Տիեզերական Ս . ժողովներէն դուրս ոչինչ ձանձնալով , Յոյներու և Լատիններու անհաշտ ատելութիւնն սկսաւ Հայոց դէմ , ատելութիւն մը՝ որ քրիստոնէութիւն , հաւատք , ճշմարտութիւն , իրաւունք , ամէն բան մոռցնել տուաւ և թշուառ ազգի մը սերունդին պատուհաս բերաւ շարունակ :

Լատին Եկեղեցին ուղղակի յարաբերութեան մէջ չ'կրցաւ դնել ինքզինքը Հայոց հետ , մինչև որ Կիլիկիա Հայ գաղթականութեան կեդրոն սկսաւ դառնալ և Ռուբինեանց հարստութեամբը հոն վե-

րականդանացաւ Հայոց Թագաւորական իշխանութիւնը : Ու մինչև այդ թուականներուն (ԺԱ. դար) գրեթէ միայն Յոյներուն էր ասպարէզը : Յոյներն էին ամենէն աւելի որ տակաւ առ տակաւ սպառեցին մեր ազգին քաղաքական ոյժը , աւրեցին , քանդեցին երկիրը , ամօթ և նախատինք բերելով Քրիստոնէութեան , որուն անունովը կը հետապնդէին իրենց դժուծ նպատակին , որ է՝ Քաղկեդոնականութիւնն ընդունիլ տալով արապետել Հայաստանի : Ուստի , ամէն անգամ որ պարսկական կամ արաբական արշաւանքներն անհնարին աղէտներ կ'պատճառէին երկրին , և Հայերը իբր քրիստոնէայ պետութեան՝ Յունաց կ'դիմէին օգնութիւն խնդրելու , անոնք առիթէն օգտուիլ ուզելով Քաղկեդոնի ժողովը մէջտեղ կը նետէին . ու միւս կողմանէ յայտնի կամ ծածուկ թշնամութիւններով չարաչար կ'նեղէին Հայերը , որպէսզի իրենց վերջին յուսահատութեան մէջ յանձն առնեն ամեն զիջողութիւն : Սակայն ատանկ նրպատակ մը՝ որքան ալ նենգամիտ միջոցներու դիմուէր՝ իրականութիւն պիտի չկրնար գտնել անչուշտ , ցորչափ Հայք գերազանց հաւատքով մը փարած էին իրենց Եկեղեցիին , Հնորհիւ աշալուրջ և անձնուէր առաջնորդներու , որոնք ո'ւէ բռնութեան ներքև չ'նկճուեցան երբէք , և ընդհակառակն , հոգւով չափ ստեցին և բուռն ընդդիմութիւններով մերժեցին բոլոր

այն մոլար կարծիքներն ու վարդապետութիւնները , որոնք Քաղկեդոնական ժողովի վճիռները կ'յիշեցնէին :

Այսու հանդերձ , հակառակ աշխարհն խարդաւանութեանց , միշտ ջանացած են Հայք խաղաղութեամբ ապրիլ Յունաց հետ , ոչ թէ միայն այն պատճառաւ որ հզօր պետութիւն մը կ'կազմէին տնոնք և համեմատաբար շատ աւելի բարձր քաղաքակրթութեան մը կ'թուէին հասած ըլլալ , այլ մանաւանդ անոր համար որ , Հայոց սրտերուն մէջ կը վառէր քրիստոնէական սիրոյ զգացումը , որով չէին ուզեր խոնարհիլ Քրիստոնէութիւնը՝ անարդող և քրիստոնէաները հալածող Բարբարոս ազգերու , վիրաւորանք առթելով դրացի պետութեան մը՝ որ Քրիստոնէայ ? էր : Աւա՛ղ սակայն որ չարաչար խարուած էին Հայք : Այդ րարեմտութիւնն ունենալ գովելի էր , բայց ո'չ խուժդուժ ազգի մը նշկատմամբ որ քրիստոնէայ անունը լոկ գործիք ըրած էր և անով յառաջ կ'վարէր արեւու և յափշտակելու իր բուռն տենչանքները , բայց ու կոծ սփռելով դժբախտ Հայաստանի հողերուն վրայ :

Հայաստանի ճակատագիրը իր վերջին կնիքը կ'ընդունէր աշխատենք և որ Պապական իշխանութիւնն ալ սկսաւ կամաց կամաց իր ոտնձգութիւններուն . և այդ՝ ինչպէս յիշեցինք կանխաւ :

ԺԱ. Դարը չէր կրնար կանխել:

1080 թուականներուն էր. երբ՝ Ռուբէն՝ Բագ-
րատունեանց իշխանութեան կործանումէն յետոյ
նոր իշխանութիւն մը կանգնեց Կիլիկիոյ մէջ, ուր
ազգային գաղթականութեան հետ Հայրապետական
Աթոռն ալ փոխադրուած էր, թէև ժամանակ մը
հաստատութիւն չէր կրցած գտնել:

Կիլիկիա իր ծովեզերեայ լեռնային գեղեցիկ
դիրքովը շատ յարմար կեդրոն մը սկսած էր դառ-
նալ վաճառաշահութեան, որով օտարներու ազատ
մուտքը քաջալերուեցաւ և Ռուբինեանց Հարստու-
թիւնը հետզհետէ նշանակութիւն գտաւ ամեն կողմ.
մանաւանդ Խաչակրութեանց չնորհիւ Հայերը սերտ
յարաբերութիւն հաստատեցին Արեւմտեան ազգերու
հետ, իբրեւ քրիստոնեայ ազգ մեծ պատիւ և օգ-
նութիւն ընելով խաչակիր զինուորներուն, երբ ա-
սոնք Ասիայէն անցնելով Երուսաղէմ՝ կ'դիմէին:

Այս յարաբերութիւնները առաջ նպաստեցին
Ռուբինեանց իշխանութեան ընդարձակութեանն ու
հաստատութեանը, բայց ի վերջոյ աղիտաբեր եղան
ազգին թէ՛ քաղաքական և թէ՛ կրօնական տեսակէ-
տով: Պապերը և Լատին թագաւորները վերջին
ծայր խորամանկ գտնուած էին Հայոց սիրտը շա-
հելու համար, և մեր Ռուբինեանք օգնութեան մը
ակնկալութեամբ միշտ գոհ մնացած են անոնց բա-
րեկամութենէն, այնպէս որ, անխտիր խնամութիւն

հաստատած էին իրարու մէջ և այդ խնամութեանց
ու ակնածական յարաբերութեանց չնորհիւ տեսակ
մը կոյր համակամութեամբ սկսած էին տեղի տալ
Լատինաց ամէն հետամտութիւններուն: Եւ տհա
ատկէ յառաջ եկան այն բուռն վիճաբանութիւն-
ներն ու կռիւները, որոնցմով զբաղեցան մեր հայ-
րապետներն ու վարդապետները, պաշտպան կանգ-
նելու համար Հայ-Նկեղեցիի ուղղափառ դաւա-
նութեան, զոր խանգարել և աղարտել կ'նկրտէին
Լատինք:

Աւելի մեծ դժբախտութիւնը հոն էր որ Յոյ-
ներն ալ տակաւին կը շարունակէին իրենց հալա-
ծանքները Հայոց եկեղեցիին դէմ. այնպէս որ մէկ
կողմէն բարբարոս ազգերու բռնութիւնները, մյուս
կողմէն յունական և լատինական աններողամիտ
ընթացքը բոլորովին կ'շուարջնէին Հայոց քաղա-
քական և հոգեւոր գլուխները: Եւ, եթէ հայրապե-
տաց և մանաւանդ արեւելեան վարդապետներու
ընդդիմութիւնները չըլլային, Իշխանները գուցէ
համակերպէին: Բայց, չնորհիւ Նախախնամու-
թեան, գոնէ հոգեւոր իշխանութիւնը դարձանալի
քաջութեամբ կրցած է յաճախ սանձել մեր իշխան-
ներու և թագաւորներու յօժարութիւնները, ու
երկար բանակցութիւններով թէ՛ Հռովմայեցւոց և
թէ՛ Յունաց ծիծաղելի պահանջումներուն դէմ արտոյ-
խան կանգնած է ի պաշտպանութիւն Հայ եկեղեց-

ւոյ անկախութեան իրաւունքին :

Այս ամենուն մէջ նկատելի է որ Յոյները երբ վիճարանութեամբ անկարող կ'ըլլային Հայերը հաճախելու , իրենց կամքը յաջողցնելու համար բարբա-րոս միջոցներու կ'ըլիմէին , ինչ որ , աւելի , Հայ ե-կեղեցւոյ հիմնը ամրապնդելու կ'ծառայէր : Մինչ-դեռ Հռովմէականք , այս ամենուն հետ , ուրիշ ա-ւելի վտանգաւոր ուղղութիւն մ'ալ ձեռք առին : Անգամ մի մեր իշխաններուն ու թագաւորներուն սիրտը դրաւած ըլլալով , աներկիւղ առաջարկեցին որ ազատութիւն տրուի Լատին կրօնաւորներու Հայաստանի մէջ ալ քարոզելու : Մերայինք առ առի հաւանիլ ձեւացուցին , բայց Քոնսցիի պէս վատազգիներ շուտով յարեցան Լատիններուն եւ շատ չանցած բազմաթիւ հայ եկեղեցականներ եւ աշ-խարհական դասէ մարդիկ թողուցին ազգային ա-ւանդութիւննին լատինական պաշտամունքներով կատարելու համար իրենց կրօնական ծէսերն ու ա-րարողութիւնները : Ասոնց առաջնորդները , որոնք Ունիթոս կ'ըլլային , ամէն կողմ տարածուելով մեծ գայթակղութիւն ու խռովութիւն ձգեցին Ազգին մէջ : Կաթողիկոս , իշխան , ժողովուրդ , վանա-կան , բոլորն ալ իրար անցան չարագործները պատ-ժելու եւ գայթակղութիւնը բառնալու համար , բայց արտաքին թշնամիներէ հասած սպառնալիքներէն սասանած եւ Պապերու դրամական օգնութեան

խոստումներէն չլացած՝ ո՛րէն ազդեցութիւն չկրցան ի գործ դնել մոլորեցուցիչներուն վրայ , վասնզի անոնք ալ Պապին պաշապանութիւնը կ'վայելէին արդէն : Ու այս վիճակը չարունակուեցաւ , մինչեւ որ չարիքը արմատանալով ինքնքին երկպառակու-թիւններ պատճառ տուին համազգի որդիներու բազմութեան մը իր Մայրենի եկեղեցիէն բաժ-նուելու , Ռուբինեանց Հարստութիւնն ալ իր վախ-ճանին հասցնելէ , ու երկիրը թափաք ընելու սո-վու եւ սրածութեանց ու ամեն կերպ թշուառու-թեանց :

Այսպէս , ուրեմն , եթէ Յոյները միայն քաղա-քականապէս կրցան բառնալ մեր ազգային ան-կախութիւնը , Լատինք աւելի սուր հարուածով մը խոցեցին Լուսաւորչի որդիներու սիրտը , բարոյական վատթարագոյն ազդեցութիւն մ'ալ ի գործ դնելով անոնց վրայ , որով զէթ մասամբ հասած եղան ի-րենց բաղձանքին , որ էր խաղաղութեան պատրի-ուակով եկեղեցւոյ անկախութեան պատնէշները խորտակել եւ կրօնական միութեան հետ ջնջել նաեւ ազգայնութեան ոգին :

Հայ եւ օտար եկեղեցիներու միութեան խնդիր-ներու մասին բաւական համարելով այս համառօտ տեսութիւնը , անցնինք մեր բուն նիւթին , որ ինքնին բացատրութիւնն ու ընդլայնումը պիտի լլ-լայ մեր ցարդ ըսածներուն : Բայց նախ կարեւոր

է արագ ակնարկ մը ձգել Շնորհալիի ժամանակի
Հայոց քաղաքական վիճակին վրայ :

///

Բ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԾՐՈՎ

Կիլիկիան եւ Արեւելեան Հայք ընդհանրապէս
.— Արեւելեան Հայեր քաղաքական եւ պաշարուած .—
Կիլիկիան Հայք Ռուսիոյ իշխանութեան ներքեւ .—
Յոյներուն, Լատիններուն ու Թուրքերուն բռնութիւն-
ները Կիլիկիան աշխարհի մէջ .— Թորոս Ա. եւ Լեւոն
Ա. — Շնորհալի զորի անդորր կեանքի :

ՄԵՐ ազգին քաղաքական կացութիւնը խիստ
դժնդակ կերպարան մ'առած էր Շնորհալիի ժամա-
նակ : Ոչ Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ եւ ոչ բուն
և Մեծ Հայաստանում կար անդորրութիւն : Ա.
մանուկեք զէնք՝ սուր կ'շողար , ամէն հայ մահա-
չունչ սարսուռ մը կ'զգար իր երակներուն մէջ :

Հին հայկական հարստութեանց մնացորդներ միայն կային հոս, հոն, չնչասպառ և յուսահատ վերականգնելու բախտէն, թէև քաջութիւնը չէր որ կը պակսէր:

Արդէն, երկրի մը մէջ մէկէ աւելի համազգի իշխանութեանց գոյութիւնը չարաշուք վախճան մը գուշակել չի՞ տար միթէ: Բայց, միայն ներսէն չէր որ կ'ծնէր չարիքը. արտաքին թշնամիներու համար ալ առատ շահատան մը դարձած էր մեր բնագաւառը: Թուրքերը, Թաթարներն ու Քիւրտերը շարունակ ապստամբ կ'սփռէին երկրին ամէն կողմը. մանաւանդ Միջնաշխարհը արիւնհեղութեանց տխուր տեսարան մը կ'պարզէր միշտ: Եւ, ցրուած մանր թագաւորութիւնները այս ամէն խժեղութեանց նշաւակ ու լուռ հանդիսատես միայն կրնային լլլալ, վասնզի միակ մարմնոյ մը բեկեալ անդամներն էին, անկարող առանձինն ո'ւէ պաշտօն կատարելու. տարտղնուած ոյժեր՝ որոնց միացումն ալ անկարելի կ'ընէին անջրպետող այլազգիները:

Ատկէ տարբեր վիճակ մը չունէր Կիլիկիան, ուր ապրեցաւ Շնորհալի իր բովանդակ կեանքը և ուր Ռուբինեանց հարստութիւնը պիտի փայլէր յետոյ ի հեճուկս Յոյներուն ու Լատիններուն, որոնք իսպառ ջնջուիլը կ'ուզէին Ազգին և որոնք իրենք

խակ եղան որ պատուեցին Լեւոն Բ. ը արքայական թագով (1199): Մինչև այդ առնելու հաստատուն իշխանութիւն մը չէին կրցած հիմնել Ռուբինեանք, թէև յորդուց յորդի չարս հինգ ազգ պաշտօններ էին. վասնզի երկրին մեծ մասը Բիւզանդեան Կայսրութեան, միւս մէկ մասը Լատիններու և երրորդ մէկն ալ Թրքաց տիրապետութեան ներքեւ լլլալով, դժուար էր որ Հայք հաստատուն ու հանգիստ վիճակ մը ունենային իրենց անձուկ սահմանին մէջ, այն ալ՝ օտարներու ցանկութեան ու յափշտակութեան առարկայ լլլալով շարունակ:

Յոյները, իբր պայազատ Արեւելեան Ինքնակալութեան, բացարձակ տէր կ'ուզէին կանգնիլ բոլոր Փոքր Ասիոյ գաւառներուն. Լատինները, Ա. խաչակիրներու յաղթական շահատակութիւններէն ախորժակին զրգուումով՝ Պաղեստին, Անտիոք, Եդեսիա, Տրիպոլիս, Տիւրոս, Սիդոն ու Եփրատի արեւմտեան գաւառները կարծես անբաւական կ'գտնէին. ու այս երկու հզօր կայսրութեանց նախանձ ընդդէմ պատերազմներէն օգուտ քաղելով Թուրքերն ալ գէնք կ'առնէին և յաճախ յաղթութեամբ ու մեծ աւարով կ'դառնային ետ: Այս խառնիճազանձ շփոթութեանց մէջ Հայոց վիճակուած էր կարծես ամենէն ահարկու ճգնաժամը բոլորել. զի չատ անգամ կա՛մ հայկական գաւառներու վրայ

էր որ կ'կուռէին իրարմէ յափշտակելու։ Դպրատան
կաւ, կամ ուղղակի Հայոց հետ էր որ կ'մարտնչե-
ին այրեացաւեր կործանելու համար երկիրը և բոլո-
ւոր զօրութիւնը մերազնեայ իշխանութեան, որ
Բագրատունեանց Հարստութեան ածիւններէն դեռ
նոր կ'սկսէր վերննծիւղիլ։

Ասկէ զատ, Պահլաւունեանց, Նաթանայէլեանց
և այլոց պէս ազնուական սերունդէ իշխաններ կա-
յին որոնք Յունական տիրապետութեան ներքեւ
գրած էին ինքզինքնին, և կային ալ որ ինքնիշխան
կ'ափրէին երկրին այս կամ այն կողմին, ինչպէս էր
Գող Վասիլ. ու այս յունական և ազատ իշխաններն
էին աւելի որ մեծ վտանգ կ'սպառնային «նորոնծայ»
Տէրութեան։ Եւ թէպէտ Թորոս Ա. և Լեւոն Ա.
քաջասիրտ իշխանները ժամանակ մը արիարար յաղ-
թեցին ներքին ու արտաքին ամէն թշնամութեանց,
բայց երկար չկրցան դիմադրել յունական բազմա-
զունգ զօրքերուն որոնց գլուխ կ'գանուէին Յով-
հաննէս և Մանուէլ Կայսրները։ Ու Լեւոն վերջա-
պէս գերի տարւեցաւ (1036) և մեռաւ (1041) ի
Կ. Պոլիս իր երկու գերեկից որդիներուն աչքին
առջև։ Սակայն որդին, Թորոս Բ. հնարք մը գլու-
նելով փախաւ բանտէն և վրէժխնդիր ողբով ա-
ւելի մեծ քաջութիւններ գործեց, հօրն ու հօրեղ-
բօրը տեղը անցնելով աւելի հեռու տարածեց Երկ-

րին սահմանները։

Այսու հանդերձ, մինչև Ռուբինեանք հաստա-
տուն ու ընդարձակ գեանի մը վրայ խարսխեցին
իրենց թագաւորութիւնը, հարիւրամեայ չրջան մը
բոլորուեցաւ նոյն զարմի նահապետէն՝ Ռուբենէ ըս-
կսելով։ Ու «այս հարիւրամեայ բազմաշփոթ և բազ-
մակուր ժամանակին մէջ տարեցաւ Շնորհալին իրեւ-
առապար և կոչկոռոտ երկրի մը մէջ արծաթափայլ
վտակ մը սողոսկելով և սահելով, ժայռերէ և խո-
չերէ արգիլուելով, և ոչ առանց դժուարութեան՝
այլ ինքն յինքեան միշտ հանդարտօրէն յառաջ եր-
թալով», ինչպէս գեղեցիկ կ'նկարագրէ Հ. Ալի-
շան (*): Ինքն իսկ, Շնորհալի, քաղաքական ան-
ստոյգ և տագնապալից վիճակի մը մէջ ըլլալը
կ'իմացնէ երբ կ'գրէ իր Ընդհանրականի յառաջա-
բանին մէջ. «Շրջիլ առ ամենեօեան՝ ընդ ամենայն
կողմանս աշխարհի և քարոզել զբանն Աստուծոյ...
անկարելի է. յաղագս ժառանգական չարութեան և
բազմիշխանութեան. և քաղաք թագաւորական և
բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում.» (էջ 6)։

Այս է ուրիմն, Շնորհալի ժամանակի քաղա-
քական կացութիւնը Հայոց, և այսպիսի ժամանա-
կի մը մէջ էր որ իր հօտին հոգն ու պաշտպանու-

(*) ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ ԷՋ 100

թիւնը չթողլով հանդերձ, ոյժ տուաւ միութեան
գործին, թիւրիմացութիւններն հերքելով Յունա-
կան և Հայկական երկու Քոյր Եկեղեցիներուն մէջ
քրիստոնէական խաղաղութիւնը հաստատելու և
Հայոց կրած տառապանքներուն վերջ մը տալու
համար:

Պ.

ԲԱՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆՅ ՍԿՉԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Շնորհալի գործակից կարողիկոսին. — Շնորհա-
լիի սեասկցութիւնը Աշխա կուսակալին հետ (ի Մամեու-
սիա) եւ միաբանութեան ձգտումները. — Հաւատոյ գի-
ւը եւ քովանդակութիւնը. — Աշխաի հարցումներու
ցանկը. Շնորհալիի անկեղծութիւնը:

ՏԱԿԱԻՆ կաթողիկոսական օծում չէր լին-
դունած Շնորհալին Ներսէս, երբ միութեան խնդիրը
յուզուեցաւ: Բայց, իբրեւ աթթուն և իմաստուն
եպիսկոպոս, նեցուկն ու խորհրդականն էր եղբորը՝
Գրիգոր Պաշլաւունի կաթողիկոսին, որուն բնա-
կակից էր արդէն Հռոմիլայի Հայրապետանոցին

մէջ «իրբե ի կամակոր բանտէ և ի կապանաց յայ-
սլմ տօթազին քարանձաւի արգիլեալք» (Ընդհ.էջ7):
Ու գրեթէ ինքն էր որ կ'վարէր կաթողիկոսական
գործերը, հաճութեամբ և յանձնարարութեամբ Գը-
րիգորի՝ որ այլևս ծերացած՝ անկարող կ'զգար ինք-
զինքը այդ խառնաշփոթ ժամանակին մէջ անվճառ
քաջութեամբ անօրինելու Ազգին հոգեւոր և բարո-
յական ամէն պէտքերը: Ըստ այսմ՝ երբ Թորոս Բ. և
Օշին իշխանները քաղաքական նկատումներով թլշ-
նամացան իրարու, հարկ եղաւ որ Ներսէս Լամբ-
րոն երթայ անձամբ հաշտեցնելու զանոնք. վասնզի
երկու հօր իշխաններու հակառակութենէն յառաջ
գալիք չարիքը նուազ սուկալի պիտի չըլլար. մա-
նաւանդ թէ Օշին խնամի էր Կաթողիկոսին, հե-
տեալոր նաև Շնորհալի:

Շնորհալի գործը յաջողութեամբ կարգադրեց
(1165) և վերադարձին Մամեստիա հանդիպելով տե-
սակցութիւն մը ունեցաւ տեղւոյն կուսակալ Ալէքս
զօրավարին հետ, որ փեսան էր Մանուէլ կայսեր:
Այդ տեսակցութեան միջոցին, Ալէքս, կրօնական
հարցեր ալ յուզեց, և Յունական ու Հայկական Ե-
կեղեցիներու տարբերութեան կէտերու մասին խօ-
սակցին խելացի պատասխանները լսելով զարմացաւ
և շատ ուրախացաւ որ, հակառակ չարանիւթ բան-
ասարկումներէ առած իր այլակերպ տեղեկութեանց,
Օրթոտոքս եկեղեցիին աշխարհ մօտ կ'զանէր Հայ-

կականը: Ու տեսնելով Ներսէսի հոգին որ Աւե-
տարանի սիրով տողորուած ջերմ փափաքող մը
կ'երեւէր միաբանութեան, խնդրեց որ զբաւոր ար-
ուի իրեն ինչ բացատրութիւն որ կարեւոր էր Հա-
յոց Եկեղեցիին խնդրոյ՝ առարկայ եղող դաւանա-
կան և ծիսական կէտերու նկատմամբ: Կլայցի
եպիսկոպոսը չվարանեցաւ, և իր տեղը չդարձած
կատարեց Կուսակալին կամքը. քանզի ան կ'պատ-
րաստուէր մօտ ժամանակէն Կ. Պոլիս մեկնելու,
որով Կաթողիկոսը չկրցաւ տեսնել այդ գիրը, թէև
իր անուամբը գրուած պիտի ըլլայ. վասնզի յետոյ
պիտի տեսնենք որ պատասխանը Գրիգոր Կաթողի-
կոսին կ'ուղղուի և ոչ թէ Շնորհալիի, այլ ի՞նչ հարկ
քանի որ երկու հարազատներ փոխադարձ վստա-
հութիւն ներշնչած էին իրարու:

Ալէքս, Ներսէսի թուղթը իբր Հայ. Եկեղեցւոյ
պաշտօնական ներկայացուցչի գրուածը կ'ընդունէր.
զի ուղղակի նպատակն էր Կայսեր ներկայացնելով
միջոց մ'ընել զայն միութեան փափաքներն արծար-
ծելու: Այս պատճառաւ, տարակոյտ չկայ որ թէ
Յունաց և թէ Հայոց համար ծանրակշռութիւն մը
պիտի ունենար այդ հաւատոյ գիրը. և, Շնորհալի,
իր անուանն ու բնական կարողութեանը համեմատ
կրցած է ստուգիւ Շնորհալի ո՞՞ մը բանեցնել անոր
մէջ, յստակ ու մեկին կերպով բացատրելով իր
միտքը որ ամէն մասամբ համաձայն է Հայ Առա-

քելական եկեղեցւոյ և տիեզերական երեք Ս. Ժողովներու դաւանած ճշմարտութեանց :

Հաւատոյ գրին սկզբնաւորութիւնն է «Բաշիւք դուզնաքեայ իմն խօսելով ի լսելիս խոհեմազունիդ և աստուածասիրի անձին՝ Յաղագս մերոյ հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ հարցմանց՝ որ ի մէջ տալով պատասխանի :» Եւ, յերաւել, նախ Հայ. եկեղեցւոյ հաւատոյ հանգանակը կը բացատրէ, քիչ մը աւելի ծանրանալով Քրիստոսի մարդեղութեան և Անոր մարմնոյն անապականութեան տեսութեան վրայ որ ի հարկէ ամենէն աւելի սուր հետաքրքրութեամբ մը պիտի կարդացուէր Քաղկեդոնականներէն : Յետոյ կ'ըստի մասնաւոր ծէսերու և սովորութեանց վրայ որոնք չափ կանուխէն վէճի նիւթ եղած էին արդէն : Ասոնք են.

1. ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԻ ԲՈՒՆ ՕՐԸ, զոր հիմնական և բանաւոր պատճառաբանութիւններով կ'ապացուցանէ թէ պէտք է ըլլայ Յունուար 6, ինչպէս Հայ. եկեղեցին կ'ընդունի և կ'կատարէ :

2. «ՄԻ ԲՆՈՒԹԻՒՆ» ԲԱՌԻՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ, զոր եկեղեցւոյ Հայրերու վկայութեան դիմելով կ'արդարացնէ, և կ'յայտնէ թէ Եւտիքական բացատրութիւն մը չէ այն, «այլ փոխանակ մի անձնաւորութեանն՝ զոր դուք ասէք Քրիստոս, որ է ուղիղ և խոստովանեալ ի մէջ, է և միւս մի ընտելութիւն ասելն զոյգ եւ նման և ոչ հերձուա-

ծողական կարծեաց աղագաւ» (Ընդհ. էջ 96.) և թէ երկու ընտելութիւն բացատրութեան ալ չիորչիր «յորժամ ոչ վասն բաժանման լինին ասացեալքն ըստ Նեստորի, այլ վասն զանչիւթութիւնն ցուցանելոյ ընդդէմ չարափառացի եւտիքեայ և Ապողինարի» (նոյն անդ) :

3. ՄԻԻՌՈՆԻ ՆԻԻԹԸ, զոր Հայք շուշմայի իւզով կ'օրհնեն առ ի չգոյէ ձիթերի, եւ ասոր մէջ վնաս մը չգիտուիր, վասնզի «բաժակի գինին ալ, կ'ըսէ, կրնայ կամ սե ըլլալ կամ կարմիր, կամ սպիտակ» : Բայց երեք տեսակներն ալ կը գործածուին անխտիր :

4. ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՕՆԸ ԿԱՄ ՅԱՐԳԱՆԲԸ, զոր Հայերէն ոմանք չեն ընդունիր երկու ազգերուն մէջ հակառակութիւն կենալուն պատճառաւ, բայց այնպիսիներն ալ Հայ եկեղեցիին առջև ընդունելի չեն :

5. ԽԱՉԵՐԸ ԲԵԻԵԹԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐ ՄԸ, որուն կ'պատասխանէ թէ հարկ է «եբկաթեղէն ըսեալք պնդել» միայն փայտէ չինուած խաչերը որոնք երկու կտորէ պիտի չինուին. իսկ մետաղէ խաչերու, ինչպէս ռսկիէ, արծաթէ եւն, ըսեալ չեն զարներ Հայք և եթէ ընողներ գտնուին ազէս են :

6. «ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾ» ԻՆ «ԽԱՉԵՑԱՐ» Ը, զոր Հայերը կ'ըսեն ի դէմս Քրիստոսի : Եթէ Յունաց պէս ի դէմս Երրորդութեան ըսեն, այն ա-

տեն սխալ մը գործուած կ'ըլլար, թէ և պատարագի միջոցին ալ իդէմն երորդութեան կ'երգենք : Բայց՝ այսպէս թէ այնպէս՝ Աստուած կ'հաճի անոր եթէ «առանց հակառակութեան» ըսուի :

7. ՄԵԾ ՊԱՀՈՑ ՇԱԲԱԹՆ ՈՒ ԿԻՐԱԿԻՆ ԼՈՒԾԵԼԸ : որուն համար կ'պատասխանէ թէ Հայոց եկեղեցին ատանկ հրաման մը չիտար, և Հայերն ընդհանրապէս հակառակ են այդ բանին և «ոչ միայն կաթնիղէն կերակուրներէ և ձուկերէ կը խորշին, այլ ամեն պարարտ կերակուրներէ և ըմպելիներէ զգոյշ կ'կենան. ու եթէ հիմա իշխաններ և զինուորներ հակիրթ, ձուկ և ըն կ'ուտեն, Յունաց և Փռանգաց սովորութեան համեմատ է և ոչ կանոնական հրամանաւ» :

8. ԲԱԺԱԿԻ ՄԵԾ ԽՆԴԻՐԸ. ուր կ'պատճառարանէ թէ Լուսաւորչէն մեզի աւանդուածը «անապակ գինիով» է և ոչ ջրախաւն, և թէ՝ Աւետարանին մէջ ջուրի խնդիր չկայ : «Բայց, կ'ըսէ, եթէ այնպէս և եթէ այս՝ միայն մաքուր հոգեով պարտ է սպասաւորել աստուածային խորհրդոյն, և ամենայն ի հաճոյսն Աստուծոյ կատարեցցին» (Ընդհ. էջ 101) :

9. ԽԱԶԵՐՆ ԱՄԷՆ ՏԱՐԻ ՕՐՀՆԵԼՈՒ ՊԱՐԱՆ, զոր ծիծաղելի կ'գտնէ ինք և կ'ըսէ թէ անգամ մը օրհնուած խաչը միշտ օրհնուած է և և թէ գինիով և ջրով կ'լուանք մենք տարուէ տա-

րի, անիկա մեզի յատուկ սովորութիւն մը չէ, այլ Յոյներէն առնուած է և յունարէն գրուածներն ալ տակաւին կ'գտնուին Արեւելեան Հայոց մէջ :

10. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԱՐԺՆՈՅՆ ԱՆԱՊԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, զոր անգամ մը խաղատարած էր, բայց խօսքին կարգին մէջ զանց ըրած չլլալու համար կըրկին անգամ կ'անդադատուայ և աւետարանական վարդապետութեանց յենով գեղեցիկ բացատրութիւններ կ'ընտայ Հայ եկեղեցւոց ուղղափառ դաւանութեան համաձայն :

11. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿՂՄՈՒՄԸ ՅԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԻՒՆ, որու մասին ևս խօսած էր գրուածին սկիզբը, սակայն այս անգամ անցողակի՝ այլ յստակ տեսութեամբ մը նորէն կ'կրկնէ և կ'բացատրէ զայն :

12. ԱՌԱՋԱՒՈՐԱՑ ՊԱՀՔԸ, ուր Սարգիսի և շան մը առասպելը յերկրելով Յոյները, առիթ տուած էին Հայոց սաստիկ ատելութեան. առասպել մը՝ որ «անգոյ է առաւել քան զեղջերուաքաղն անուանեալ» : Ու կ'գրէ թէ Լուսաւորչէն հաստատուած է այն, Քրիստոնէութիւնը քարոզած ատեն ապաշխարութեան կոչելով Հայերը. և, վերջին է որ յարմարութիւնով մը նինուէացիներու ապաշխարութեան յիշատակին հետ կ'միանայ : Եւ որովհետեւ նոյն պահոց օրերուն ծալքը կ'իյնայ Ս. Սարգիս զօրավարին տօնը, սովորութիւն կ'գառ-

հայ Ս. Սարգսի պահի ալ ըսել :

Այս ամէնը , սակայն , Շնորհալի իրմէն չէ որ խնդիր կ'ընէ և կ'իտսի , այլ՝ Ալէքս գրաւոր ցանկ մը պիտի տուած ըլլայ իրեն հարցումներու , որոնց կարգաւ կ'պատասխանէ և ատոր համար է որ անդամ մը ըսածը յետոյ կրկնել կը պարտաւորի : Բայց այդ գրաւոր հարցումներու ցանկը այսօր գոյութիւն չունի , այլ անկէ միայն գիտենք որ գրեթէ միշտ «ի թղթի աստ գրեալ էր» , «գրեալ էր ի գիրս» , «գրեալ էր զայս ինչ» և չն խօսքերով կ'ականարկէ իր պատասխանելիք հարցումներուն : Այնքան խոհական և ողջամիտ է իր համոզումներուն մէջ որ առանց Հայ . Եկեղեցոյ դաւանութենէն ու ծէսերէն փոքրիկ զիջողութիւն մ'իսկ ընելու , չափազանցութիւնները հերքելով և թիւրիմացութիւնները պարզարանելով իր պաշտպանողական դերը կատարած ատեն , Յոյներուն ալ վիրաւորանք չպատճառելու համար , անոնց՝ մեր Եկեղեցիինէն տարբեր ո'ւէ մէկ վարդապետութեան ու սովորութեան վրայ չծանրանար չատ , և կ'ըսէ . «եթէ այսպէս և և եթէ այն՝ ի փառս Աստուծոյ կատարեսցին» (Ընդհ . էջ 95 .) ինչպէս բաժակի խնդրոյն մէջ ալ տեսանք : Ու , վերջացնելէ առաջ իր անկեղծութիւնը ցոյց տալու և հասկցնելու համար թէ ինչ որ գիտէր անիկա զրնց և ինչ որ ունէր Հայ . Եկեղեցին՝ ան ներ-

կայացուց , «հաւատ ծածկեալ . կ'ըսէ , կամ կեղծաւորեալ՝ ոչ է հեռի յանհաւատութենէ» . և Աստուծոյ արդարութեանը կ'յանձնէ յոյր զանոնք որ տակաւին չհաւատարով իր ըսածներուն , կ'զայթակղին և կ'զրպարան Հայոց եկեղեցին :

Կուսակալը չատ գոհ կ'մնայ Շնորհալիի աղնիւ վարժունքէն . և համակրական ցոյցերով , թուղթր ընդունելէ վերջ , գիւրութիւններ կ'ընծայէ անոր Լամբրոն երթալու , ուրկէ քիչ ժամանակէն Կաթողիկոսին քով կ'դառնայ ան , իր հետ տանելով «խոհամագոյն» և «խմսստուգ» անձէ մը գտած ընդունելութեան և տեսակցութեան տալաւորութիւնը , որով կ'յուսար երկու կողմանց միութեան ձրկաւումներուն յաջող ելքը տեսնել :

Դ.

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱԽԷՐ ԵՒ ՄԵՐԺՈՂԱԿԱՆ ՊՈՏԱՍՈՒԱՆ

Շնորհալի՝ Կարողիկոս.— Կայսերական պատանաւորութիւնը եւ ժառանգակիր.— Հաւատոյ գրին ազդեցութիւնը Կայսեր փայ.— Հրաւերին մեծութիւնը Շնորհալի եւ պատանաւոր. Ասորոց Պատրիարքին գրուած թուղթը եւ պատասխանը. Շնորհալիի առաքարկութիւնները.— «Սահմանի Հաւատոյ» եւ Յաղագս աւանդութեան» գրուածները. գրուելուն պատանաւոր:

ՆԵՐՍԷՍ 64 տարեկան պատկառելի ծերունի մըն էր արդէն, երբ արդիւնաւից ուղեորութենէն Կաթողիկոսարան կ'դառնար (1165—6.) ուր՝ եղբայրը՝ Գրիգոր՝ 70—72 տարեկին մէջ չափազանց ընկճուած զգալով ինքզինքը, անձամբ Կաթողիկոս օծեց զանի (17 ապրիլ 1166) չազիւ երեք ամիս

վերջը՝ մահուան պատճառաւ (3 Յուլիս 1166) բուրբովին անոր թողլով Աշխարհին ծանրատաղաւակ հոգն ու խնամքը:

Անկէ իվեր բաւական ժամանակ անցած էր երբ Կ. Պոլսէն պատգամաւորութիւն մը կ'հասնէր Հոռոմկլայ (Սեպտ. 1167) Ներսէսը Պոլիս հրաւիրելու եւ միութեան գործին ձեռնարկելու համար: Հրաւիրագիրը քր նոյն անուն պատասխան մըն էր Շնորհալիի «Հաւատոյ գրին», Գրիգոր Կաթողիկոսին կ'ուղղուէր առանց զեւանալու թէ վախճանած է նա: Եւ զարմանալի է այս: Հ. Ալիշան անհաւատալի համարելով Կայսեր կողմէ այսպիսի անգիտութիւն մը, 1166ին կ'ընէ պատգամաւորներու գալուստը. «Կամ թէ, կ'ըսէ, այս թուականին գրուած էր թուղթը, այլ ուշանալով՝ յաջորդ տարին զրկուեցաւ եւ միայն թուական փոխեցաւ» (*): Վերջի ենթադրութիւնն աւելի հաւանական կ'թուէ անով որ Կայսրը Արեւմտեան խնդիրներով զբաղած ըլլալով կրնար մոռցած կամ յետաձգած ըլլալ այս գործը: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, խնդիրն այն է թէ Շնորհալիի գրուածը խորին ապաւորութիւն մը թողած է Կայսեր վրայ. զի, ըստ վկայութեան Լամբրոնացիի (**) «սքանչա-

(*) ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՒ ՊՈՐԱՅԱՅ ԻՒՐ ԷՁ 415 ԾԱՆՈԹ.

(**) Լամբրոնացի միութեան խնդրոյն առթիւ երկուսեր

յաւ հիացաւ արքայն տեսեալ զգօրութիւն իմաստիցն որ պարունակեալ էր ի բռնան, հաճեալ հաւանեցաւ և լնդ ուղղադաւան խոստովանութիւնըն» (Ընդհ. էջ 85.) և այնուհետեւ յոյժ պատուաւոր եղանակաւ մը կ'պատասխանէ «վաղվաղակի» :

Շնորհալի ուրախութեամբ կ'ընդունի Կայսեր համակը, բայց կ'մերժէ եղած հրաւերը. վասնզի՝ այլևս պարզ եպիսկոպոս մը չէր և չէր կրնար անխաղաղ ժամանակի մէջ երեսի վրայ թողուլ իր հօտը. և թէ՛ «զիւարդ կաթիլ մի գիտութեան հնար էր առ համատարածն ծով իմաստութեան համարձակիլ մերձենալ ի հարցումն և ի պատասխանիս» : Ու միւս կողմէ խնդրոյն կարեւորութիւնը գիտնալով, բաւակցութիւններն անձամբ կատարելու համար Կայսրը կ'հրաւիրէ Արեւելք, նկատելով որ հա իկոնիքի Տաճիկները վանելու համար ստէպ կ'հեռանար Մայրաքաղաքէն :

Բայց նախ իմանալով որ Քրիստափոր անուռն զեսպան մը եկած էր Հռոմկայ, ուրիշ Ասորոյ Պատրիարքին պիտի երթար Կայսեր մէկ թուղթը ներկայացնելու, Շնորհալի ինք ալ զրեց թուղթ

զրուած Յուդթեռուն մէկ հաւաքումն քուած է իւրաքանչիւրին սկիզբը կամ վերջը յառաջաքան պատմութիւն մ'ալ ինք տւելցնելով Դիրքը կ'կոչուի ՊԱՏՃԱՌ ԽՆԴՐՈՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒՅԵԱՆ եւ Շնորհալի Ընդհանրականին մաս կ'կազմէ :

մը. (*) խնդիրը պարզելով, որպէսզի երկու կողմէն իրար հասկցած լլլան ու միախորհուրդ գործեն :

Միխայիլ Շնորհալի իմաստութեանը թողուցումէն բան, իրեն համար անփոփոխելի հռչակելով միայն Քրիստոսի Երկուքնույթեանց, Քաղկեդոնի ժողովին և «Սալեցար»ի ինքնորոշումը : Նոյն տեն իր կողմէն մարդ ալ զրկեց, որպէսզի վիճաբանութեանց միջոցին ներկայացուցիչ մը ունեցած լլլայ : Եւ որովհետեւ լսած էր Հայոց Կաթողիկոսը թէ Պապական պատգամաւորներ ալ կան Պոլիս Յոյն և Լատին Եկեղեցիներու միութեան խնդրոյն համար, ինք ալ Հռոմկայի մէջ ասորական պատգամաւորութիւն ունենալը ծանուցանելով Կայսեր, այս ամէնը բարեղէպ զուգադիպութիւն մը կ'համարի իր փափաքին ի նպաստ : ու զխնդրուտայ թէ 700 տարուան արմատացած ատելութիւն մը բառնալու համար երկու ազգերու մէջէն, պէտք է անպատճառ համաձայնութեան մը յանգիլ. և այս խոհեմութեամբ ու խոնարհութեամբ կ'լլայ և ոչ թէ իւրաքանչիւր կողմ յամառաբար իր գիտցածին վրայ պնդելով. վասնզի, կ'ըսէ, երկու կողմն ալ պակաս

(*) Շնորհալի այս ձեւակ նամակ մը գրած ըլլալը կ'իմացուի Բարձրբէնու Ռսորի պատմիչէն որ մասամբ կամ ամբողջութեամբ մէջ կ'ընէ պատրուէն Քաղկեդոնի իսկ հայերէն քննադիրը դեռ չէ գտնուած :

կամ սրբագրելի բաներ կրնան ունեցած լլլալ :

Նամակը բաւական երկար է . յայց մեծ մասամբ այս վերջի դադափարին շուրջը կ'դառնայ : Միայն տարբեր նիւթ կ'կազմեն «Սահմանք Հաւատոյ» և Յաղագս Աւանդութեանց» գրութեանը , որոնք աւաջինէն անկախ են և անջատ բոլորովին :

«Սահմանք Հաւատոյ»ն նոյն է պարունակութեամբ , ինչ որ էր Մամեստոյ մէջ խմբագրուած «Հաւատոյ գիր»ը . սա տարբերութեամբ որ այս անգամ աւելի ճոխ է նեղիմակը իր բացատրութիւններուն մէջ : Նոյնը կրնանք ըսել աւանդութեանց վրայ գրուածին համար ալ . միայն թէ՛ հոս՝ թէև դադափարներն ու պատճառարանութիւնները ճոխ՝ այլ յուզուած խնդիրները համեմատաբար քիչ են : Երեք խնդիրներ միայն կան՝ որոնց «Հաւատոյ գիրն» մէջ չ'անդիպեցանք : Ասոնք են 1. Պատարագի բաղարջ հացը . 2. Ծննդեան ու Մկրտութեան տօներուն միասին տօնութիւնը և 3. Իւղերու օրհնութիւնը , որոնց ամենուն ալ դեղեցիկ պատասխաններ կ'տրուին : Բայց մենք չերկարարանելու համար կ'շատանանք ըսելով թէ Ծնորհայի շատ իրաւամբ Հայ . Նկեղեցւոյ աւանդութիւնները կ'պաշտպանէ և կ'ցուցնէ թէ անոնք նախնական են և ուղիղ , և թէ՛ «այլք զմերս ունենալով յաւանջագոյն , փո-

փոխեցին որպէս կամեցան որ այժմս ունին»(Ընդհ. էջ 137.)

Այսու հանգերձ , չ'լսեք թէ ուրիշ եկեղեցիներ պէտք է թողուն իրենց պիսանդութիւններն ու Հայկականները յարգեն , ինչպէ՛ս չուզեր ալ որ ուրիշներ այդ տեսակ պահանջում մ'ընեն իրմէն . վասնզի , լսա իր ողջամիտ կարծեաց , ամէն եկեղեցի իրեն յատուկ աւանդութիւններ կրնայ ունենալ և պարտաւոր է զանոնք պահել :

Այլ թէ ինչո՞ւ կրկին անգամ այս թուղթերը կ'գրուին , Ծնորհայի ինք մասամբ ցոյց կուտայ պատճառը «Սահմանք Հաւատոյ» ին ըսկիցը յայտնելով թէ նամակաբեր պաշտականը՝ Սմբատ Արուսի՝ որ հայ լլլալ կը կ'թուի ազգով՝ «սնդագոյնս պահանջեաց» . սակայն ի՞նչ նպատակաւ պահանջած լլլալը ընթերցողին կ'թողու հասկընալ : Մեր ենթադրութիւնն այն է թէ՛ որովհետեւ «Հաւատոյ գիր»ը Ներսէս թէև Կաթողիկոսին կողմէ՛ այլ ենքը գրած էր եպիսկոպոս եղած Թադեոս , Մանուէլ աւելի պաշտօնական և վաւերական ձեւի տակ ընդունած լլլալու համար գրութեանը տեսնել անոր ներքեւ . և սա «չէ ընդդիմացած» , «որպէսզի յերկուց և յերից կրկնաբանութեանց հաստատեցի բանին ճշմարտութիւն իբրեւ վկայիք»(էջ 121) :

Ե.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՌՈՄԿԱՅԻ ՄԷՉ

Արեւելք եւ Արեւմուտք իրարու դէմ.— Կայսեր՝ մը-
սադրութիւնը Հայոց կողմը.— Կայսեր՝ նախկին.—
Յունական Ա. Պատգամաւորութիւնը. վիճարանու-
թիւն. Թեոքրաստի գրաւորութիւնը.— Թեոքրաստի
արձանագրութեան արժեքը:

1168 թուին, յորում Ենոքիայի առաջին
թուղթը գրուեցաւ ու զրկուեցաւ Մանուէլ Կայ-
սեր, Յոյները խիստ տագնապալից վիճակ մը կ'ան-
ցընէին: Հատիններու հետ ունեցած դարաւոր ա-
տելութիւններն մեծ մեծ վէրքեր բացած էր երկու
կողմին վրայ: Երկուքին համար ալ անտանելի

կ'դառնային միահեծան պետութեան մը ձկտում
ները: Պապականները մասնաւորապէս Մանուէլ
Կայսեր դէմ զինած էին իրենց վրէժխնդրութեան
սլաքները գլխաւորաբար այն վատութեան համար
զոր Բ. խաչակրութեան միջոցին գործեց նա, բիւ-
րաւորներու կոտորածին կ'անդամու ըլլալով: Ու,
հակազդելու համար այն հսկայ ոյժին զոր Արեւ-
մտեան բոլոր ազգերը կ'հաղմէին Հատին կրօնի եւ
Պապական գերիշխանութեան ներքեւ, Յոյները,
իրբեւ Արեւելեան Բրիտանեայ Կայսրութիւն կը
դառնէին ինքզինքնին, բովանդակ քրիստոնեայ
Արեւելքը Օրթոտոքս եկեղեցիին ծոցը՝ սաւաղած
ցուցնելով: Ուստի, որովհետեւ Յոյն ազգէն զատ
Օրթոտոքսութիւն ընդունող չկար Արեւելքի մէջ,
նկատելով որ հակառակութիւնները լաւ հետեւանք
պիտի չունենային, Մանուէլ իր բոլոր հարազի-
տութիւնովը կ'ճգնէր Արեւելքը սիրաշահիլ եւ զոնէ
արտաքնապէս տեսակ մը կրօնական միութիւն
կազմել եւ վերջապէս 1168 թուին յաջողեցաւ ժո-
ղով մը գումարել Պոլիս, Հռովմայ կարախանի-
րու եւ Միխայէլ Անիալուս պատրիարքի ներկա-
յութեամբ. բայց՝ ապարդիւն: Համաձայնութիւն
չգոյացաւ եւ հակառակութիւնն այնքան սաստկա-
ցաւ որ օր մը Յունական այդ հզօր կայսրութիւնը
պիտի խոնարհէր Հատին թագաւորի մը սուղեւ(*):

(*)Փոլոնեան ժողովի պատմութիւնը կարգացող մը այս
ամէնը լաւ պիտի հասկնայ:

Մանուէլ այդ ծանր զբաղանքներուն մէջ մոռ-
ցիր էր Հայոց հետ միութեան խնդիրը, անշուշտ
դիւրին ու վերջացած գործ մը համարելով զայն.
վանդի, Ներսէս՝ որքան որ «ծածկեալն հաւատ-
փոքր մի և հաւասար է. անհաւատութեան, զի
խաբէութիւնն է և ոչ ճշմարտութիւն» սկզբանքը
դաւանելով միշտ ջատագով կ'անդիւստնար իր և
կեղեցիի դաւանութիւններուն և անյողդողք քա-
ջութեամբ կ'կռուէր Քաղկեդոնական մոլորու-
թեանց դէմ, միւս կողմէ կ'սենշար որ «այսուհե-
տեւ ի սէր միաբանութեան ժողովեցէ զորդիս Նո-
րոյ Սիրոյի և ուրախ եղիցի ուրախութեան պատ-
ճառն ամենայնի Աստուած հանդերձ սուրբ հրեշ-
տակօքն իւրովք յաղագս հաշտութեան մերոյ» (Ընդհ.
էջ 115): Ուստի, երբ Հռովմայ հետ բանակցու-
թիւնը յաջող ելք մը չունեցաւ, Ենոքայի յու-
սադրական խօսքերէն սիրտ առնելով, կրկին Հա-
յոց կողմը դարձուց իր մտադրութիւնը: Բայց,
որովհետեւ «անկարանայր ղեւն յԱրեւելս լստ Հա-
յաստանեայց Հայրապետին» (էջ 144), եկեղեցական
պատգամաւորութիւն մը կաղմեց և պաշտօնական
յանձնարարագրով ղրկեց Հռովմայ, հոն Հայոց
հետ վիճարանելու և գործը գլուխ հանելու համար:

Մանուէլ այս անգամ առաջինէն աւելի չողո-
քորթ լեզու մը կ'գործածէ իր նամակին մէջ: «յԱ-
տուծոյ հաստատեալ պատուական և իմաստուն

Կաթողիկոսի Հայոց Տեառն Ներսիս» և այլն խօսքե-
րով կ'սկսի և քանի մը տող յետոյ «անկարօտ էք,
կ'ըսէ վերստին ուսանիլ յաղագս պաշտօն գոյոյ ձեզ»
և կը կ'զրպարտէ Կաթողիկոսը իրեն «Հառնախոն» ի-
րենց եկեղեցիին: Թէորթիկոս անուն գիտնականը և
Փիլիպպուպոլսոյ Հայոց վանքին վանահայր Յովհան-
նէս Ութման մականունանեալը կ'յանձնարարէ իր-
րեւ զինքը շնորհիւ ու լսել և կ'վերջացնէ «յետ այ-
սորիկ շնորհի թողաւորութեան մերոյ լաղժապա-
սիկ խորհմանսնութեամբ ըստ կամայ ձեր և խնդրոյ»
խօսքերով, իբր թէ Հայոց Հայրապետը Գիրադար-
ձի մը անախաւութիւնն ունենար իրեն նշանարան:

Պատգամաւորութիւնը Հռովմայ հասնելով
(1170), անմիջապէս վիճարանութեան կ'սկսուի:
Ներկայ կ'գտնուին Հայոց կողմէ Ենոքայիէ դուս-
տնոր եղբօրորդին Գրիգոր եպիսկոպոս (Տղայ), Սա-
հակ եպիսկոպոս մը որ հաւանաբար Կաթողիկոսի
Դրան եպիսկոպոսն էր, և Վարդան ու Ստեփանոս
անուն երկու վարդապետներ: Իսկ Ասորիներու
կողմէ կ'յիշուին Քեմոյ Յովհաննէս եպիսկոպոսը
և Միխայէլ պատրիարքի աշակերտը Թէոդորոս՝ որ
երկու տարի առաջ եկած էր:

Վիճարանութեան գլխաւոր նիւթ կ'ընեն երկու
ընտելեանց խնդիրը որուն իրեն ընտկան հետեւ-
ութիւն ի Քրիստոս երկու կամայ խնդիրն ալ կը-

յուզութի . և բոտ Լամբրոնացիի ամբողջ Աստուածաշունչը կը կրկանեն , բայց Հայ . եկեղեցւոյ դաւանութիւնը միշտ ուղղափառ կ'ընդհանայ . «Իրազում ժամանակս դեգերէին առ Աստուածաշունչ գիրս , էր ինչ զոր իւրաքանչիւր ոք այլով օրինակաւ թարգմանէր , մանաւանդ զթուղթս Սրբոյն Կիւրղի որ առ Սեկունդոս՝ զառաջինն ու գերկրորդն , որ յայտ առնէ ի բանս իւր թէ որպէս հարքին ասացին՝ մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ» : Թէորիանոս չուզեր «տեղի տալ ասելոյ անձառմիաւորութեանն մի բնութիւն , այլ գերկուց բնութեանցն յատկութիւն անշփոթ պահելով . «Իսկ հայրապետն սուրբ երկօքումբ սպառազկներ ընդ առաջին սրբոցն ընդդէմ Նեստորականացն միաւորելով , և առ Եւտիքիոսն՝ զյատկութիւնն ճշմարտելով» (Ընդհ . էջ 145) : Ասկէ աւելի բան մը չը պատմէր Լամբրոնացի . բայց Թէորիանոսի հեղինակութեամբ հասած ընդարձակ արձանագրութենէն՝ որուն համար ինքն ալ կ'վկայէ թէ «զամենայն ի գիր դրոշմեաց» (Ընդհ . էջ 153)՝ կ'իմանանք որ՝ երկրորդական շատ մը խնդիրներ ալ կան որոնց վրայ կը վիճէին : Ասոնք են . 1 Քրիստոսի ծննդեան տօնին օրը . 2 «Պաշկեար»ի խնդիրը . 3 Միւռոնի նիւթը . 4 Ժամասացութեան վայրը . 5 Քաղկեդոնի Ժողովոյ վճիռները , կամ Լեոնի տոմարը , որոնց մասին Մանուէլ բան մը գրած չէր իր նա-

մակին մէջ : Այս ամենուն մէջ Թէորիանոս այնպիսի խօսքեր կ'ընէ Շնորհալի բերանը որ , կարծես , այլեւս դաւանական գրին հեղինակը չէ որ կը խօսի . և զարմանալի յանդգնութեամբ լսել կուտայ անոր ինչ որ յետոյ Լամբրոնացի բոլոր իր կարծեցեալ օտարամոլութեամբը չէ կրցած լսել : Իրեն համար Շնորհալի չու համակերպող մէն է . բարձր գիտութեամբ և կատարեալ աւաքինութեամբ օժտուած անձ մը՝ որ սակայն նոր կ'լուսաւորուի երբ վերջապէս կ'յայտարարէ թրիններուն հետ թէ «ԵՂԷՑ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ եւ վասն հռոմայեցոց ! (*)» (ՊՍՏՄ . ԿԱԹ . ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱՅՍ ԷՋ 214 . 235) : Կ'ընդունի Քաղկեդոնական Ժողովը և կ'նկատէ զանոնք որ «զաչս մտաց իւրեանց կախուցեալ առ լոյսն ճշմարտութեան՝ կամակորիցին և զանձինս իմաստնապոյնս քամ զՀայս ունիցին» (նոյն էջ 235) : Կ'խոստանայ Ժողով մը գումարել և այդ Ժողովին մէջ նախ Թէորիանոսի դէմ խօսելով կամաց կամաց պատրաստել Ժողովականներուն սիրար

(*) Արձանագրութեան թարգմանիչը հոս չիղծար «հռոմէական» եւ «հռոմայեցոց» թարգմանել բառերը . մինչդեռ յունարէն քնագրին մէջ «հռոմ» եւ «հռոմոց» կրնար զորուած ըլլալ . վասնզի աւելորդ է ըսել Թէ Թէորիանոս յոյն էր եւ իր նպատակն էր հայերը «յունադաւան» ներկայացնել , ոչ Թէ հռովմէական :

նշմարտութիւնն ընդունելու : Հուսկ յետոյ, «փրղձ-
կեալ սրտիւ արտասուելից» կը խնդրէ սրպէսկի
կ. Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքը «ի լուր ամենայն և
կեղեցւոյ և ժողովրդեան օրհնեսցէ զազգս Հայոց,
որ ընդ այսչափ ժամանակս յանէծս էր» (նոյն անդ) .
և օրհնելով կ'արձակէ պատգամաւորները, կայսեր
հասցէին նամակ մըն ալ տալով «յորում բովանդա-
կէր և այն եթէ ընդունէր նա զսուրբ զտիեզերա-
կան և զմեծ սիւնհոգոսն Գաղկեդոնի» (նոյն էջ 236) :

Արդ, հասկնալու համար թէ ի՞նչ կ'արժեն
Թէորիանոսի այս վկայութիւնները, բաւական է
գիտնալ թէ պաշտօնական վաւերացում մ'ընդու-
նած չեն անոնք. զի հայերէն այդ տեսակ գրուած
մը ձեռքը չէ հասած և ոչ իսկ Լամբրոնացի կ'յի-
չէ անոր երկկողմանի հաւանութեամբ գրուած ըլլա-
լը, այլ միայն «ի գիր դրոշմեաց» կ'ըսէ, ինչպէս որ
ուզեց : Ասկէ զատ, նոյն ինքն Թէորիանոսի ձեռ-
քով կայսեր զրկուած նամակը հայելիի պէս գեղե-
ցիկ կ'ցոլացնէ հեղինակին համոզումներն ու դաւա-
նանքը և մանաւանդ անյողդողդ կամքը, որով ոչ
մէկ զիջողութիւն յանձն կ'աւնէ, չնայելով որ թե-
թե յամառութիւն մը կրնար կայսեր ցատու մը գրու-
գուել դժբաղդ ժամանակի թշուառ ազգին վրայ :
Միայն թէ միաբանութեան կէտ մը ստեղծելու հա-
մար չխրաչիր երկու բնութիւն բացատրութեան,
«վասն անկորուստ և անյեղլին գոլոյ բնութեանցն»

(Ընդհ. էջ 151), ինչպէս կ'ըսէ Գրիգոր Աստուածա-
բան. ու միւս կողմէ մի բնութեան ուղղափառու-
թիւնը կ'հաստատէ պարզ օրինակ մը յառաջ բերե-
լով թէ «որպէս և մարդն է ի հոգւոյ և ի մարմնոյ,
քանզի այլատեսակք են յարմարիկ և միմեանց ոչ
համապոյք : սակայն միաւորեալք՝ մի բնութիւն
մարդոյն կատարեն» (Ընդհ. էջ 150) . և կ'աւելցէ թէ
առանց ևտիքակսն ըլլալու իրենք կրնան կիւրեղ
Աղեքսանդրացիի հետ ըսել մի բնութիւն «յաղագս
անճառ միաւորութենէն» (նոյն էջ 151), «զի մի
են, կ'ըսէ, խառնելովն՝ Աստուծոյ մարդանայովն
և մարդոյն աստուածանալովն» . սակայն, բաղ-
ձոցեալ սէրը հաստատելու համար հաւատքի նոյ-
նութիւնը կ'համարի էականը, կ'ըսէ որ նոյն
Քրիստոսը դաւանին իբրեւ Աստուած և իբրեւ
մարդ միանգամայն, և «ոչ ալ ոք և ալ» : Յւ-
այս ամէնը աւելի պայծառ կ'երևոյն յաջորդ իրո-
զութեանց մէջ :

ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ

Կայսերական եւ պատրիարքական նախակներ եւ-
կար յոռքեմե վերջ.— Հռոմիկայի ժողովը եւ Ինն
գրոխները.— Կաթողիկոսին պատասխանները.—
Թեոքրիստոսի Բ. արձանագրութիւնը եւ գլխաւոր մեկ
տուր.— Շնորհալիի հրաւերն առ հայաստանեայս
եւ մանր:

ԹԵՈՐԻԱՆՈՍԻ Պոլիս գառնալէն յետոյ ամբողջ
երկու տարի լռութիւն տիրեց երկու աշխարհնե-
րուն մէջ: Ոչ Յունաց եւ ոչ Հայոց կողմէ ո՛ր է
չարժում՝ չտեսնուեցաւ այդ միջոցին: Վասնզի՝
Հայոց Հայրապետին նախկին եռանդը չէր մնացեր
եւ հետզհետէ վնասիլ կ'սկսէր տեսնելով որ դիմա-

ցիւնները խիստ պահանջկոտ են եւ ուրիշ թաքուն
նպատակ մը շօշափել կուտան իրենց տեսութիւն-
ներուն մէջ: Իսկ Մանուէլ՝ Թէոքրիստոսի տարած
նամակը կարդալով զպրայցած էր Շնորհալիի դէմ.
դիտելով որ պատուիրակին լսածները բնաւ չեն հա-
մապատասխաներ նամակին պարունակութեանը. եւ
Միքայէլ պատրիարքի հետ համախորհուլդ՝ նոր մի-
ջոյններ ստեղծել կ'ճգնէին մինչեւ որ 1172ի դեկ-
տեմբերին երկուքն ալ առանձնակի գրութիւններով
վերստին Հռոմիկայ ղրկեցին Թէոքրիստոսն ու Ութ-
մանը: Մակայն այս անգամ անձա՛ն ու բիրտ լեզու մը
կ'գործածէ Մանուէլ: Կլայեցի կաթողիկոսին հեզա-
նամբոյր բնաւ որութենէն օգտուելով, իշխանական
սաստ մը կ'դնէ իր խօսելու կերպին մէջ երբ կը
տեսնէ որ տակաւին մի բնութեան վարդապետու-
թիւնը կ'պաշտպանէ. եւ « զարմացայ, կ'բսէ, թէ
զիա՛րդ ամենեւին զայսպիսի ստացուածս ընկալար
զորս ոչ լինդունի կաթողիկէ ուղղափառ եկեղե-
ցի... զրիւր խրատս եւ զվկայութիւնս աստուա-
ծազգեցիկ հարցն ընկեցիկ եւ խոտան առնելով,
որպէս հաճոյակից գոլ ափնոցիկ՝ որ շփոթումն ա-
սեն երկուց բնութեանցն որ ի Քրիստոս» (Ընդհ.
էջ 155): Ու, նախկին պատգամաւորներուն վե-
րստին ղրկուելը ծանուցանելէ յետոյ, մինչեւ այն
ատեն եղած առաջարկութիւններէն դուրս ուրիշ-
ներու ալ ընդունուիլը կ'յանձնարարէ տիրաւոր:

«Յաւակցի դարձեալ և այլ զլիակարգութեանցն
բան՝ զոր ոչ յիշեցիք յառաջասացեալ զրուցաարու-
թիւնն ձեր» (անդ էջ 155)։ Բայց իր նամակին
մէջ չէ յիշած անոնց ինչ լլալը . այլ՝ խորաման-
կութեամբ մի պատգամաւորներուն թողած է յայտ-
նել զանոնք բերանացի։

Գրեթէ նոյն ոգին երեւան կուգայ նաև Պատ-
րիարքին նամակին մէջ . քանզի թէպէտեւ սա «խա-
ղաղութեան և սրբութեան սիրով» կ'ուզէ ցուցնել
ինքզինքը և բաւական համբարտ ու ակնածող կ'ը-
բեւի իր խօսքերուն մէջ . բայց նոյն ատեն չքաշուի
յայտարարելու թէ «գրեթէ ամենայն թագաւորք
հնազանդին սմա (Մանուէլի) . այլ և ահաւոր է յաչս
ամենեցուն՝ որ շուրջ են զնովաւ» . և ասով տե-
սակ մը երկիւղ ազդել կ'ուզէ Շնորհալի իբր թէ
յայտնի սպառնալիք մ'ըրած չլլալով . ու կարգ
մը ամօքիչ և շինիչ խօսքերէ վերջ դարձեալ կը
մեծամտի և յաւակնոտ չեշտով մը «Ահաւասիկ .
կ'ըսէ . դարձեալ չափաւորութիւնս մեր . և որ ըստ
մեզ սուրբ և առաքելական եկեղեցի զգիրկս իւր
պարզեալ ունի ձերում սրբութեանդ և է պատ-
րաստ ի ձեր ընդունելութիւնդ» . զոր աւաղելով
պիտի կարգար Շնորհալի։

Խոստացեալ ժողովը տակաւին չէր գումար-
ուած երբ Թէորիանոս և Ութման Հռոմկլայ հա-

սան (1173 փետր . 20) . ուստի հարկ եղաւ անմի-
ջական հրաւէր մ'ընել մերձակայ եպիսկոպոսնե-
րուն . որոնցմէ ժողովակ մը կազմուելով երկու
նամակները կարգացուելով վերջ «զլիակարգու-
թիւններ»ը մէջ բերուեցաւ՝ ճետեալ կարգով .

1. Մի բնութիւն ըսողները նոզվել .
 2. Երկու բնութիւն . երկու ներգործութիւն
և երկու կամք ընդունիլ ի Քրիստոս։
 3. «Սուրբ Աստուած»ին «նաչեցար»ը վերցը-
նել .
 4. Քրիստոսի ծնունդը . Մկրտութիւնը . Քա-
ռանօրեայ Գալուստը ևն . Յունաց հետ արձնել։
 5. Միւռնոյ ձէթով պատրաստել .
 6. Պատարագը ջրախառն բաժակով և խմո-
րուն հացով կատարել։
 7. Պատարագի միջոցին ժողովուրդը եկեղե-
ցիէն դուրս չհանել։
 8. Դ . Ե . Զ . և Է . այսինքն՝ Քաղկեդոնի և
Կ . Պոլսոյ Գ . և Դ . և Նիկիոյ Բ . Ժողովները իր-
բեւ տիեզերական ճանչնալ և ընդունիլ։
 9. Հայոց Կաթողիկոսին հաստատութիւնը Կայ-
սեր կամքին թողուլ։
- Բայց այս գլուխները խիստ և անտանելի էին .
մեծ մասամբ իւրաքանչիւր եկեղեցիի յատուկ ծէ-
սեր լլալով՝ խօսք անգամ պիտի չլլար անոնց
վրայ։ Եւ այս կ'ընչանալէ թէ Յոյները չատ հեռի

էին Շնորհալիի ուղիղ և սուրբ նպատակէն զոր զգացած էր արդէն : Մանաւանդ վերջին գլուխը բացարձակօրէն բռնապետական կամք մը կ'յայտնէ , որուն հպատակիլը կորուստի մասնակէն էր Ազգին մեծագոյն մէկ իրաւունքը , ուրկէ անդին իր աւելածասիրտ քաջութիւնը միայն կ'մնար իբրեւ եկեղեցի և ազգութիւն իր ինքնօրէն գոյութիւնը պահելու համար : Ու Լամբրոնացիի այն վկայութիւնը թէ Կայսրը թուրքութիւն ըրած էր այդ 9 գլուխներուն մէջէն ընտրութիւն մ'ընել և «ախորժելն ընդունիլ»՝ նշանակութիւն չունի ըսաւ . քանզի «որոց ոչ կամիք զհաւանական հնազանդութիւն , զպատճառն յայտ առնելով՝ պատասխանի արարէք» , կ'ըսէ , որուն վերջը չպիտի գար և կամ՝ ձախող կէտի մը պիտի յանգէր :

Շնորհալի դարձեալ իմաստութեամբ կ'շարժի : Խիստ և կտրուկ պատասխան մը տալ չուզելով՝ կ'առարկէ թէ՛ «գլխոյն անհնար է առանց անդամոցն գործոյ իրիք կատարումն առնել» . և , Արեւելեան բոլոր եպիսկոպոսներէ ազգային ժողով մը գումարելու պէտքը կ'զգացնէ Յոյն պատգամաւորներուն , ամէն ինչ հոն որոշելու և կարգադրելու համար : Եւ որովհետեւ տեղերու հեռաւորութեան պատճառաւ երկար ժամանակի կ'կարօտէր այդպիսի գումարում մը , միայն ընդունած նամակներուն պատասխանները գրելով ձեռնու-

նայն եւս կ'դարձնէ պատգամաւորութիւնը :

Կայսեր ուղղուած այն երրորդ նամակով Կաթողիկոսը կ'յայտնէ թէ խիստ ծանր էին եղած պահանջումները . թէ՛ գայթակղեցուցիչ կարծուած կէտերը ինք արդէն պայքարած և արդարացուցած է Ս . զիրքով և թէ Հայք ոչ մէկ մոլորութեան մէջ կ'գտնուին : Իսկ եթէ երբէք ինչ ինչ նորութիւններ ու՝ յոփոխութիւններ ընդունի իր եկեղեցիին մէջ , «յաղագս աստուածային սիրոյն հաղորդութեան» պիտի ըրած լլայ զայն և ոչ թէ «իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւն» և այն պայմանաւ որ Յոյներն ալ յանձն առնեն վերցնել բոլոր այն գայթակղութիւնները՝ զորս Հայոց ժողովը պիտի ցոյց տայ իրենց «ի վկայութենէ Ս . Գրոց» : Իսկ Պատրիարքին գրած նամակը գրեթէ մտերմական է , ուր՝ շնորհալի խօսքերով իր ջերմ փափաքն ու եռանդը կ'յայտնէ միութեան գործին համար և կ'խնդրէ որ նոյն նըպատակով ժողով գումարէ Կայսերական Մայրաքաղաքին մէջ , ինչպէս ինք պիտի գումարէ իր եպիսկոպոսներով , որպէսզի «սուրբ սկսեալ խորհրդոյս՝ նովաւ լիցի կատարումն» :

Թէորիանոս , սակայն , այսպէս չներկայացնել իրողութիւնները , իր այն երկրորդ պատգամաւորութեան պարագաներն ու արդիւնքը գրի ա-

աւած ատեն ալ չստակար սուտ զրպարտութիւններ յերկրելէ . ու միւսոյն կերպով յունադաւան և բողոքովին համամիտ կ'ներկայացնէ Ներսէս իր պաշտպանել ու զած կէտերուն , որոնց , ընդհակառակն , հերքուած ըլլալը պիտի չկարենայ ուրանալ Շնորհալիի նամակները կարգացող ամէն ուղջամիտ անձ :

Անշուշտ այդ զրպարտութեանց կարգէն է նաեւ այն պարագան , լստ որում , իբր թէ Շնորհալի՝ պաշտօնական գրութենէն դուրս դադանի նամակ ալ գրած է Կայսեր իր բուն դաւանութիւնը անոր միայն համարձակելով յայտնել . և սասանկ հնարիմացութիւն մը բաւական նիւթ մատակարարած է հեղինակին իր թատերական պատկերները ճոխացնելու : Սակայն , մեր ծրագրի անձուկ սահմանէն դուրս ըլլալով չարժող գրուածի մը վրայ ծանրանալ , բաւական կ'համարինք միայն դիտել տալ թէ՛ որովհետեւ հեղինակին բոլոր մտադրութիւնը մէկ նպատակի , մը սեւեռուած է , գործին անյաջողութեան բուն պատճառը ծածկելու համար գաղտնիք մը երեւան ելած կ'ցուցնէ և իբր թէ Շնորհալի ատկէ սրտմտած՝ ծանրապէս կ'հիւանդանայ . մինչդեռ ականատես պատմիչը սոյնօրինակ դէպքի մը ակնարկութիւն անգամ չընեն : Եւ եթէ Շնորհալի այդ միջոցներուն ունեցած է սրտի տազնապ մը՝ այն ալ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ՝ այն յունական ան-

ներողամտութիւնը՝ որով բարեսլաշտ Կաթողիկոսին հոգին կ'սպառէր իր ալեւոր ծերութեանը մէջ , մինչեւ որ ժողովի մը պատրուակով քովէն հեռացուց անիրաւ պատգամաւորները :

Եւ սակայն սուտ պատրուակ մը չէր գումարուելիք ժողովը : Բաղմահոգ Հայրապետը՝ ինչպէս կ'վկայէ Լամբրոնացի՝ իսկոյն՝ «հրաման հանէր յամենայն Հայաստանեայտ , սկսեալ յաթոռոյն Ադուանից մինչեւ ի Կողմանս Սուրացոց և մինչեւ ցարեւմտային Կողմանս , զի ամենեքին ի միասին եկեալ . . . առ ի քննել զինդիրն խաղաղութեան և ամենեցուն միարան պատասխանել» (Ընդէ՛ . էջ 165) : Դժբաղդաբար հրաւիրագրին պատճէնը կը պակսի մեզի . և միայն ազդարարութեան թուղթ մը կայ նամակներու կարգին մէջ դրուած , որով չգիտցուիր թէ պատմիչը այդ թուղթին կ'ակնարկէ թէ բուն հրաւիրագրին : Բայց ազդարարութեան թուղթն ալ համաձայն կուգայ տրուած վկայութեան , և կրնայ հրաւիրագրի համարուիլ : Անով իմաց կուտայ Ներսէս «առ եպիսկոպոսունս և վարդապետս հայաստանեայց» թէ ի՞նչ է պատճառը և ի՞նչ պիտի ըլլայ հանգամանքը ժողովին . թէ՛ ինք ի՞նչպէս չարժած է նախընթաց դէպքերում ևն . և պատուիրելէ առաջ որ պատրաստ ըլլան հրաւէր ընդունած ատենին «ի սահմանեալ ժամադրու-

թիւնն» հասնելու, ոչ իր կամ ուրիշի մը կողմէ «այլ ի Հոգւոյն Աստուծոյ» կանչուած համարելով, «գրեցաք, կ'լսէ, զայստիկ սակաւութեամբ ծանօթ լինել ձեր ճշմարտապէս վերադրելոցդ իրազորութեանց, զի մի՛ յանխնայից ունանց անուղղապէս ինչ լռեալ, այլ ընդ այդոյ ինչ կարծիցեմ» (Ընդհ. էջ 210)։ Ասկէ կ'հետեւի թէ Շնորհալիի գործերը նոյն իսկ Հայոց մէջ աղէկ հասկցուած չէին սակաւին և թշնամիներու կամ արգելանքներու բերնով բամբասանքներ կ'ըլլային հոս հոն, ինչ որ այսպիսի ծանրակշիռ խնդիրներու մէջ կ'դիտուի սովորաբար։ Սակայն հիմա ասանցմով չէ որ պիտի զբաղինք մենք։

Մեր դիտել տալիքն այն է թէ Շնորհալի հեռի չէր ժողով գումարելու գաղափարէն և իր փափաքն էր այդ լայն ազդարարութեան թուղթէն յետոյ խոստացած հրաւիրագիրն անգամ պատրաստելու ժամանակ չունեցաւ Երանելին, վասնորի հազիւ երեք չորս ամիս անցած էր երբ ինքը Երկնային հրաւերն ընդունեց (1173 Օգոստոս 13) ու հեռացաւ աշխարհէն «փոխադրեալ յանվախճան խաղաղութիւն»։ Եւ այսպէս կիսաւարտ վերջացաւ այնքան եռանդով սկսուած գործ մը որ ամբողջ իր կաթողիկոսութեան միջոցը գրաւեց։ Զսիրելով սակայն գոնէ իր հոգին քիչ մը աւելի պայծառ ներկայացնելու մասին անփոյթ գտնուել, կ'ու-

զենք անգամ մըն ալ շեշտել ու լացատրել ինչ գաղափար որ կրնայ արտափայլել անոր միութեանական իմացուածէն։

Ե. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Միութենական ինստիտուտն ըստ Շնորհալիի եւ անոր բուն նպատակն ու հոգին՝ օտարներու խառնա-
ւանդութեանց հակառակ:

Երբ Հայոց Հօր սրտին մէջ միութեան տենչը
վառեցաւ, յաջողութեան յոյսն ալ միաժամանակ
ներշնչուեցաւ իրեն. վասնզի արգելիչ պատճառ
մը չէր տեսներ իր առջեւ կամ խոչընդոտ մը՝ որ
անհարթելի թուէր իր աչքին: Ինք կարող կ'ըզ-
գար ինքզինքը Հայոց Եկեղեցին իր բոլոր առա-

քելականութեամբը ճանչցնելու Յոյներուն, որոնք
թիւր գաղտնիար մը կազմած էին շատ կանուխէն:
Ու բարեպաշտ? Թագաւորի մը (Մանուէլի) փափա-
քը կարծես թէ պիտի կրնար իրաւագոյն իրենին.
նոյն նպատակով՝ նոյն հոգով շարժիլ կ'թուէր
ինքնակալը, ինչ հոգի եւ նպատակ որ ունէր ե-
րերուն ազգին անվերջ արտօնանք: Այս երկու
պետերուն մէկ հոգիէն պիտի ծնէր երկու Եկեղե-
ցիներու միութիւնը, որմէ երկու կողմերն ալ շատ
բան պիտի շահէին մանաւանդ թարոյսապէս: Ու
Շնորհալի սիրտ առաւ. ճգնեցաւ. գրեց, խօսեցաւ
շարունակ իր գիտցած ու հասկցած լեզուովը, իր
ըմբռնած ու սիրած գաղափարին համեմատ:

Իրեն՝ եւ ընդհանրապէս Հայոց համար միութեան
ընդհանրական եւ աւետարանական հոգին որով
երկու ազգերը ներքնապէս մէկ ոյժ, մէկ մարմին
պիտի կազմէին, համերաշխութեան եւ իրերօգնու-
թեան փափաքը յաւիտենապէս վառ պահելով մէ-
ջերին: Հայք, իբրեւ անկախ եկեղեցի եւ ազ-
գութիւն իրենց իրաւունքներուն տէր պիտի մը-
նային միշտ, բայց պիտի շարունակէին իրենց եղ-
բայր նկատել եւ նոյն զգացումով վերաբերուիլ
դէպի յոյն անհատ մը որ յանուն Յիսուսի Քրիս-
տոսի մկրտուած է եւ կ'հաւատայ Աստուծոյ փրկիչ
թէ տարբեր պաշտամունքներով ու ծէսերով կա-

տարէ իր կրօնական արարողութիւնները . կ'բաւէ որ իր կրօնքը էականին մէջ հանգիստութիւն ունենայ հայկականին : Ըստ այսմ, Շնորհալի ժամանակ մը կարծելով որ Յոյներն ալ ճիշտ ա'յդ գաղափարին կ'ծառայէին, կ'ջանար միայն համոզել զանոնք թէ Հայերը Եւտիքական չեն երբէք և թէ՝ բաղձացուած միաբանութիւնը հաստատելուն մէջ աւելորդ է անսեղութիւններ տեսնել : Սակայն, բանակցութեանց ընթացքը հետզհետէ լուսաւորեց բարեպաշտ հայրապետին միտքը յունական նենգամտութեանց մասին : Նա զգաց վերջ ի վերջոյ թէ Յոյները «տարբեր ջուրերու վրայ կ'նստարկէին» : «Միութիւն» բառը իր ամենէն անձուկ իմաստովը կ'առնէին անոնք և ոչ միայն կուզէին ուրանալ յունական ու հայկական եկեղեցիներու առանձնակի գոյութիւնները, այլ և կ'պնդէին որ Հայք բոլորովին թողլով իրենց եկեղեցական ծէսերն ու արարողութիւնները, Օրթոտոքսութիւնն ընդունէին իր ամէն մասերով և իրենք զերծ ըլլային փոքրիկ զիջողութիւն մ'անգամ ընելու անհրաժեշտականութենէն : Ասկէ դատ, ազգային գոյութիւնն ալ վտանգի պիտի մատնուէր անշուշտ, քանի որ կրօնապէս ու քաղաքականապէս այդքան քստմնելի պահանջում մը յայտնապէս չէին վարաներ ընել :

Մեր այս տեսութիւնը խիստ չպիտի գտնէ ըն-

թերցողը եթէ անգամ մըն ալ անդրադառնայ մեզի հետ հռչակաւոր «ինը գլուխներ»ուն, որոնց առաջինը վերջինով կը բացատրուի : Ըսել կ'ուզենք, եթէ Քրիստոսի մի կամ երկու ընտելեան խնդիրը անվերջանալի կուի մը բացառ երկու ազգերու մէջ՝ պատճառն այն էր որ, Յոյներուն՝ բացարձակապէս տիրապետելու ցանկութիւնը հայոց վրայ՝ կուրցուցած էր իրենց զգացումն ու միտքը որով չէին ուզեր հասկնալ Շնորհալիի գեղեցիկ պատճառարանութիւնները ի պաշտպանութիւն մի ընտելեան վարդապետութեան : Եւ երբ իրենք չյաջողեցան Քաղկեդոնական մոլորութեան մէջ թակարդել Հայոց պատկառելի Հայրը, այն ատեն յայտնի սպառնալիքներով դուրս պոռթկացին իրենց բուն նպատակը որ ծովու և ցամաքի տարբերութեամբ անհաշտելի կ'մնար Հայոց միութեան գաղափարին հետ : Այս կ'հասկնայ մեզի «ինը գլխակարգութեանց» վերջինը և այս հասկըցած էր Շնորհալի երբ զայն առաջարկեցին իրեն : Եւ թէպէտ անկէ առաջ կուտած էր Յուսնաց չարամտութիւնը, բայց այս կէտին մէջ ամէն նազ պայծառօրէն յայտնուեցաւ իրեն և իր վերջի օրերուն մէջ յուսահատ ճիգ մըն էր որ կ'թափէր իր ուղած եղանակովը առաջ վարելու համար խորհրդերը :

Մենք նիւթին ընթացքին մէջ տեսանք որ Շը-

նորձալի թեթեւ յանձնառութիւններ մ'ընելու տրամադիր կ'երեւէր, այլ կարծել թէ ա'յսքան տրամադրութիւն մը հաւանիլ և համակերպիլ կ'ընշանակէ Օրթոտոքս եկեղեցիի պահանջումներուն՝ շատ ծիծաղելի կ'գտնենք: Եւ եթէ այդ միամիտները, — չըսեմ չարամիտները, — Յոյները միայն լլալին՝ գուցէ մեղողքեւրու իրաւունքը չստանձնէինք. մինչդեռ ամենէն աւելի Հռովմէականներն են որ Պահլաւունեաց տան շնորհալի շառաւիղը կը մերկացնեն Լուսաւորչեան դաւանութեան լուսաւորող պատմութեանէն, է'ն ծիծաղաշարժ մակդիրը կըցելով անոր անունին, — «Փաթոլիկ»!!!

Իրենց բոլոր փառաբանող արժանաբանութենէ մը կ'իշխեն, — Յունաց հեռ միութեան ձգտումներէն: Մենք Հայոց և Յունաց միութեան պաշտօնները իւրաքանչիւր կողմին իր լ մտնուած մին համամատ բացատրեցինք արդէն: Պապական ներուշն ալ տարբեր չէր յունականէն, ինչպէս սեւսանք այս երկու եկեղեցիներու միութեան խնդիրներուն վրայ անարդի մը նետած առեւտրիս (Գլ. Ե): Արդ, ինչ բան կրնար արդեօք Յունաց մօտեցուցած բլլալ Ենորհալին: Ոչինչ: Նա մինչեւ վերջը չհեղեցաւ իր ուղղութենէն և նոյն իսկ հայ քահանայ մը՝ Պօղոս անուն՝ որ յունադաւան եղած էր՝ մասնաւոր պարսաւանքի առարկայ դարձաւ և յորդորուեցաւ Հայրապետէն իր եկեղեցին վերա-

դառնալու: Իսկ այն համակերպութեան ոգին զոր խիստ աննշան կէտերու մէջ ցոյց տուաւ, ազատ գաղափարի և ազատ սկզբունքի մը յատկանիշը կրնայ նկատուիլ, թէ իսկ չուզենք ժամանակի կայութեան բերումին վերագրել զայն: Դժբախտաբար, սակայն, այս վերջի պարագան էր ամենէն աւելի որ ծանրացաւ Հայոց Հովուապետին կամքին վրայ իր սրտի ու մտքի գանձարանէն խոնձութեան և իմաստութեան գոհարներ դուրս բերելու զոր այնպէս պիտի յափշտակէին օտարներ ամբողջ գանձարանը իւրացնելու չափ յառաջ երթալով: Այո, ժամանակի քաղաքականութեան դժբախտ կերպարանն էր ամենէն աւելի որ բռնաբարեց Ենորհալի կամքը, թէ և բոտ մեզ պարզ չընորհումէ մը անդին չեն անցնիր եղած զիջողութիւնները: Այս ճշմարտութեան հաստատութեան խարխալ կ'կազմէ Լամբրոնացիի այն վիճարանութիւնը որ տեղի ունեցաւ Բիւզանդական Մայրաքաղաքին մէջ (1198), և ուր՝ Ներսէս՝ Կայսեր և կայսերականաց առջեւ համարձակ կ'պաշտպանէ Հայ, եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու վարդապետութիւնը ի'նչ մասին որ իրեն կ'հարցուի կամ կ'առարկուի(*): Բան մը՝ որ պիտի չյուսայինք երբ-

(*) Լամբրոնացիի վիճարանութեան արժանագրութիւնը հասած է այսօր ձեռքերնիս, ուրիշ կ'առնենք այս վկայու-

աստարդ արքեպիսկոպոսէն, եթէ պահ մը կարեւորութիւն տալ ուղէինք Հռովմէականներու աջն կարծիքին թէ նա կատարեալ լատինադաւան մըն է եղած: Բայց Երկրին քաղաքական վիճակը փոխուած էր այլեւս. թագաւորական իշխանութիւնը վերահաստատուած էր Կլիկեան Հայոց մէջ, և ինչպէս կ'կարգանք Միքայէլ Ասորւոյ պատմագրութեան մէջ՝ «Եւ անուն նորա (Լեւոնի) ընդ ամենայն երկիր՝ և փութացան պսակել զնա տունն Յունաց և տունն Փռանկաց, բոտ որում առաքեցին նմա թագ յիւրաքանչիւր կողմանց՝ ի պարծանալ իւրեանց առնելով զայն»: Ուստի և Լամբրոնացի շատ իրաւամբ պիտի կրնար պաշտպանել իր եկեղեցիին դատը քանի որ գլուխ ծռելու ժամանակը անցած էր ալ:

Սակայն, եթէ ընդունինք պահ մը թէ Շնորհալի ինքնայոժար կամօք յանձն առած է զիջողութիւն, Պապականք ինչ պիտի չաշին արդեօք: Նա ոչ միայն իրենց հետ գործ ունեցած չէ, այլ բանակցութեան մտած է այնպիսի Պետութեան մը:

Թիւնր, Գրուածին ժողովական վաւերացում մ'ընդունած ըլլալը չենք գիտեր. բայց գոնէ Լամբրոնացիի գրչէն ելած ըլլալը կրնայ երաշխաւորուիլ եւ ասիկա բաւական է ցրելու համար բոլոր այն սխալ կարծիքները, որոնք երանեալ արքեպիսկոպոսին Հայ եկեղեցւոյ պառօնականագոյն հայրերու կարգը դասուելու իրաւունքը կ'զլանան այսօր:

հետ, որուն, այն միջոցներուն սխերիմ թշնամի էին Լատինք, ինչպէս ցոյց տուինք Ե. զլխուն սկիզբը: Արդ, երկու թշնամի պետութեանց մէկուն հետ միանալ ուզող մը չենք կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս կրնայ, քոյ՜ իսկ պատճառ, բարեկամացած և մանաւանդ դաւանակցած լլալ միւսկողմին:

Օհ, մենք դարձեալ չենք ուզեր մեղադրել ոչ Յոյները և ոչ Հռովմէականները. վասնզի ամէն չքնաղ առարկայ իր հիացողները կունենայ. և Շնորհալիի պէս գերազանց մաքր և սրտի տէր անձ. նաւորութիւն մը՝ զարմանալի չէ, եթէ այդ դժուարահաճ ազգերը չափազանց կը պատուեն ու մեզի չկամենալու տատիճան կ'սիրեն զինքը. այն պաշտելի դէմքը՝ որ հայութեան աշխարհայալից վայրկեաններուն մէջ իսկ չկորսնցուց իր պաշտօնին գիտակցութիւնը և գնահատելի քաջութեամբ չլինայեց ինչ զոհողութիւն որ կրնար սպասուիլ ճշմարտապէս ազգասէր ու եկեղեցասէր հայրապետէ մը, որուն ոչ կարողութիւն կ'պակսէր և ոչ կամք:

Օրհնեալ մնայ յիշատակը:

ՎԵՐՋ

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹԻՒՆ

Նախակ—Յառաջաբան. 5

Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆՉԿՑՈՒՄՆԵՐՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Հեղհայտար եկեղեցին նախկին դարերում.—
Քաղկեդոնական յուզումներ.— Յունական նեկ-
զաւսնոքիւններն ու Հայոց բռնած դիրք.— Լա-
սիական եւ յունական չարաւսնոքիւններն ու ա-
նոնց հետեւակիւ՝ Հայոց կրօնական եւ քաղաքական
փոփոխութիւնք. 9

Բ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՈՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱ- ԿԸ ՇՆՈՐՀԱՆԻԻ ՕՐՈՎ

Կիլիկիան եւ Արեւելեան Հայք ընդհանրապէս
.— Արեւելեան Հայեր քաղաքացիներէ պաշարուած
.— Կիլիկիան Հայք Ռոմքիւնեանց իշխանութեան
ներքեւ.— Յոյներուն, Լասիկներուն ու Թուրքե-
րուն բռնութիւնները Կիլիկիան աշխարհի մեջ.—
Թորոս Ա. եւ Լեւոն Ա.— Շնորհալի գուշակ-
որր կեանքի: 19

Գ. ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆՅ ՍԿԶԲԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Շնորհալի գործակից կաթողիկոսին.— Շնոր-
հալիի տեսակցութիւնը Ալեքս կուսակալին հետ (ի
Մաւկեսիա) եւ միաբանութեան ձեւումները.—

Հաւասոյ գիրը եւ թոյանդակութիւնը.— Աշխի
հարցումներու ցանկը. Շնորհալիի անկեղծութիւնը: 25

Դ. ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՒԷՐ ԵՒ ՄԵՐԺՈՂԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆ

Շնորհալի. Կարողիկոս.— Կայսերական պա-
զանաւորութիւնը եւ ժամանակը.— Հաւասոյ զը-
րին սզդեցութիւնը Կայսեր վրայ.— Հրաւերին
մերժուիլը Շնորհալիի եւ պատճառը. Ասորոց
պատրիարքին գրուած թուղթը եւ պատասխանը.
Շնորհալիի առաջարկութիւնները.— «Սահմանի
Հաւասոյ» եւ «Յարսագս աւանդութեանց» զը-
ռուածները. գրուելուն պատճառը 35

Ե. ՊԱՇՏՏՈՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՈՌՄ- ԿԱՅԻ ՄԷՉ

Արեւելք եւ Արեւմուտք իրարմ դիմ.— Կայ-
սեր մտայրութիւնը Հայոց կողմը.— Կայսեր նա-
մակը.— Յունական Ա. Պատգամաւորութիւնը.
Վիճարանութիւն. Թեոքիստոսի գրպարտութիւնը
.— Թեոքիստոսի արձանագրութեան արժեքը: . 40

Զ. ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ

Կայսերական եւ պատրիարքական նամակներ
երկար շուրթենի վերք.— Հոռակցալի ժողովը եւ

Ինն գլուխները.— Կարողիկոսին պատասխանները
.— Թեոքիստոսի Բարձանագրութիւնը եւ գլխա-
ւոր մէկ սուր.— Շնորհալիի հրաւերն առ Հա-
յատասանայս եւ մահը: 48

Է. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Միութեական ինքնուածն ըստ Շնորհալիի եւ
անոր թուն նպատակն ու հոգին՝ օտարներու խա-
ղաւանդութեանց հակառակ: 58

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0165735

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՇԵՏՉՇԵՏԷ ՊԻՏԻ ՇՐԱՏԱՐ

ՅՈՅՁԵՐ. — Բանաստեղծութիւններ

ՍԵՒ ՇՈՂԵՐՈՒ ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐ

եանի ծանօթ «Սեւ հողեր»-ու ռազմերգները՝ Եւրոպական ձայնագրութեանը՝ ի հարկին «սոյո»ի ու դաշնակի յարմար ամսնայն յօրինուած՝ որոնց հոգին կ'ըսես ու ետքիկ պատկերներու փայլ:

ԻԱԶԻՆ ՃԱՄԲԱՆ. — Կրօնա-քառահասկոյթիւններ:

ՏՐՏՈՒՆՋԲ. — Նոյն Դուրեանի գրութիւն-գործոցը՝ որուն ամբողջութիւնը մի մը եղած է քառամսնայն յօրինուածով ե պահանջած ներքերակց պիտիտութիւններ

ԱՐՑՈՒՆՔԻ ՇԻՔԵՐ. — Կրօնականներ:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

ԿԱԿԱՆԻՆ. — Հայկական ձայնագրութիւնսոց կերպով աւանդող դասագիրք մը որ կողմանի ծանօթութիւններով ամեն հարկողներուն պիտի ուսուցանէ ընդհանրապէս եւ մասնաւորապէս Հայ եկեղեցական յին երաժշտութեան վերաբերութեան անհնձեղիքներ:

ԲԱՐՔԵՐ. — Տպարարութիւններ ապրում

Գիւն 4 դրուշ

Կեդրոնատեղի ՅԱԿՈԲ Մ. ՍՐԱՊԵԱՆ զրահուն, Մ. Փնռել նաեւ ծանօթ զրաւագնացներու